

Rané svědecké zprávy o holocaustu jako východisko archivů, historiografické a autobiografické literatury

Veronika Zanglová

„Chci jít světem,
abych na vlastní oči viděla a na vlastní uši slyšela,
jak se vedlo všem, které jsme nechali jít.“

Etty Hillesum¹

Již v prvních letech po druhé světové válce, jejíž konec byl provázen osvobozováním nacionálněsocialistických koncentračních a vyhlazovacích táborů, se mělo ve vztahu ke svědectvím přeživších holocaustu za to, že budou donekonečna hovořit stále o tom samém. Ve svém eseji *Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps* (Metody sociálních věd a výzkum koncentračních táborů) např. Hannah Arendtová v roce 1950 napsala: „V konfrontaci s četnými zprávami přeživších, které pozoruhodně monotónně vždy „sdělují, ale nesdílejí“ stejné hrůzy a stejné reakce, člověk skoro pocituje pokušení sestavit seznam fenoménů, které nezapadají do nejobecnějších představ, které máme o lidském bytí a chování.“² Rané svědecké výpovědi, jak rozvedu později, sloužily nezřídka k sestavení soupisů shrnujících informace a fakta nutná k rekonstrukci událostí. V této souvislosti zřejmě není náhodou, že Arendtovou přivádí čtení těchto zpráv na myšlenku sestavit soupisy další. Nehledě na toto zdvojení, které patrně vyplynulo z historie vzniku a nakonec čtení těchto prvních svědectví, je významný především rozdíl mezi „sdělovat“ a „sdílet“, na který Arendtová upozorňuje. Jedná se přitom o dva způsoby líčení, které zase korespondují s pojmy „fakta“ a „vyprávění“. Přiřadíme-li nakonec „fakta“ k historiografii (odborné literatuře) a „vyprávění“ k básnictví, resp. ke krásné literatuře, je z tohoto rozlišení zřejmá hluboká pochybnost o možnostech

historiografie a její schopnosti být účinnou. Imre Kertész tak např. ve svém eseji *Die Unvergänglichkeit der Lager* (Nepomíjivost táborů) konstatuje: „Samozřejmě jsou fakta nahromaděná dějinami důležitá, přesto však zůstávají pouhým výčtem dat, pokud dějiny nejsou s to se těchto faktů zmocnit.“³ Tím je stanovena zřetelná dělicí čára mezi historiografií a krásnou literaturou, přičemž krásné literatuře se dostává úlohy přetvořit fakta dějin ve vitální, individuální a společensky působivou sílu. V následujícím textu se budu podrobněji zabývat možnostmi a limity, které mají historiografie a krásná literatura, transformují-li zkušenost holocaustu do historie, resp. do příběhů. V centru pozornosti pak stojí raná svědectví, která jsou zkoumána jak z pohledu historie svého vzniku, tak s ohledem na svůj obsah. Přitom vyvstává otázka, do jaké míry ovlivňují obsahové struktury raných svědectví později navazující historiografii a v jaké podobě (a zda vůbec) se tyto struktury znovu objevují v literárních zpracováních zkušenosti holocaustu.

Institucí, která si již v roce 1945 dala za úkol sbírat fakta o těch, kteří přežili holocaust, byl *Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Říšský institut pro dokumentaci války, dále jen RIOD), přejmenovaný v roce 1999 na *Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Nizozemský institut pro dokumentaci války, NIOD). Proto se budu nejprve zabývat sbírkou výpovědí a zpráv očitých svědků, která je uložena v tomto nizozemském institutu a obsahuje také řadu dokumentů přeživších z Terezína. Následně se budu krátce zabývat historickým dílem Jacquese Pressera, které ze značné části vychází z tzv. egodokumentů (Ego-Dokumente); k nim lze řadit také tato raná svědectví. Na závěr se pokusím pomocí autobiografie Ruth Klügerové *weiter leben. Eine Jugend*, kterou sepsala teprve na začátku devadesátých let 20. století a dočkala se i českého vydání,⁴ prozkoumat, do jaké míry vplynuly rané výpovědi svědků a historické texty jako narativní rámec do pozdějších zobrazení zkušenosti holocaustu.

ARCHIV

Ačkoliv archivy představují pro psaní historie do jisté míry neopominutelné nebo také samozřejmě východisko, chtěla bych význam a funkci archivů ve vztahu k holocaustu v krátkosti osvětlit blíže. Koncept archivů zahrnuje v podstatě téměř nekonečné a občas rozporné okruhy významů. Je stejně tak pramenem vzpomínek jako pomníkem vzpomínek. Archiv lze v užším slova smyslu popsat jako zásobník nebo skladiště, „které zaznamenává stopy toho, co bylo řečeno, aby je uložilo pro budoucí paměť“.⁵ V širším slova smyslu můžeme archiv spolu s Michelem Foucaultem charakterizovat jako „obecný systém formování a transformování výpovědí“.⁶ Zatímco Foucault se ve své analýze archivu soustředí na jeho normativní

funkci, totiž na vypovídání, popřípadě možnost vypovídání,⁷ zaměřuje se Aleida Assmannová na materiální, tudíž na uchovávací aspekt archivu. Vnímáme-li archiv z hlediska materiálních dějin kultury,⁸ vyvstávají neodkladně otázky týkající se funkce skladiště i vytváření kánonu, tzn. objevují se otázky výběru: co má a musí být uchováno ve své materialitě jako projev určité kultury. Avšak i když je archiv chápán z hlediska materiálních dějin, je třeba uvážit dva principy, které nachází Jacques Derrida v řeckém pojmu *Arkhé*, a sice princip „podle měřítek přírody, popřípadě dějin, *tam*, kde věci mají svůj počátek – jako fyzická, historická nebo ontologická počáteční příčina –, ale také počáteční základ podle měřítek zákona *tam*, kde vládnou lidé a bohové, *tam*, kde je uplatňována autorita, sociální řád [...]“.⁹ J. Derrida v důsledku toho identifikuje v konceptu archivu jak materiální, historický aspekt, místo (uchovávání) výpovědi, tak normativní sílu výpovědi. Zmínkou o funkci *archontes*, strážce/opatrovatele a garanta oficiálních dokumentů v řecké *polis*, nakonec Derrida odkazuje na další charakteristický rys archivu, jímž je interpretace dokumentů.¹⁰

Již v tomto krátkém přehledu se ukazují hlavní znaky archivu. Jedná se o materiální stopy dějin, o dokumenty, fakta, hmatatelné artefakty, jedná se kromě toho o manifestaci počátků i o autoritu, která tyto počátky pojmenovává, interpretuje a traduje, jedná se tedy v neposlední řadě také o vzpomínání a zapomínání, o dosažení toho, aby se minulost stala normativní silou pro budoucnost. V následujícím textu bych však chtěla ukázat, že holocaust představu o archivu zproblematizoval. Ačkoliv se národní socialisté pokoušeli co nejvíce stop po holocaustu zničit, zůstalo zachováno dost dokumentů, které umožnily rekonstrukci událostí na podkladě např. soupisů deportovaných, denních rozkazů a nařízení, protokolů atd. Raul Hilberg patří k historikům, kteří se opírali především o tento dochovaný materiál. Jedná se přitom o dokumenty, které – vztáhneme-li na ně Derridův výklad – odpovídají především principu zákona nebo autority. Aby však mohli rekonstruovat dějiny vyhlazování z židovské perspektivy, potřebovali historikové svědecké výpovědi a takové dokumenty nebo archivní fondy skoro neexistovaly. Událost sama, pronásledování a vyhlazování evropských Židů a Židovek, po sobě nezanechala žádné nebo jen sotva archivovatelné stopy. Ve vztahu k holocaustu musel být archiv teprve napsán. V tomto ohledu tedy není možné hovořit o materiálních dějinách, protože archiv nejprve existoval pouze ve formě vzpomínek přeživších, které se teprve musely materializovat formou reprodukovatelných dokumentů. Sbírký svědeckých zpráv v archivech jako NIOD nebo Jad vašem, abychom zmínili alespoň některé, v tomto ohledu neodpovídají ani principu počátku, ani principu zákona či autority. Ve vztahu k Foucaultovi jsou tyto archivy nanejvýš systémem formování výpovědí, které však neodkazují na žádné jiné výpovědi. V tomto ohledu se u této nové formy archivu jedná o radikální nový počátek

konstrukce a rekonstrukce pramenů. Z toho důvodu je třeba mít u následujícího výkladu o NIOD stále na paměti to, na co Derrida ve své studii *Dem Archiv verschrieben* (Upsáno archivu) odkazuje ve vztahu k technologiím archivu: „*Technická struktura archivujícího archivu určuje také strukturu archivovatelného obsahu již v jeho vzniku [...]. Archivování událost stejnou měrou vytváří, jako ji zaznamenává. To je také naše politická zkušenost s takzvanými informačními médii.*“¹¹ Pokud se u svědeckých výpovědí přeživších holocaustu nejedná o již existující, archivovatelné dokumenty, nýbrž o výpovědi, které utvářejí nejen událost, ale i archiv, je obzvláště potřeba dávat pozor na vzájemné působení výpovědi a záznamu.

**NEDERLANDS INSTITUUT
VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE /
NIZOZEMSKÝ INSTITUT
PRO DOKUMENTACI VÁLKY
(NIOD)¹²**

Nizozemský, resp. Říšský institut pro dokumentaci války začal bezprostředně po skončení druhé světové války s budováním archivu, který měl dokumentovat válečná léta v Nizozemí. Není bez zajímavosti, že do sběrné činnosti bylo především v prvních letech intenzivně zapojeno obyvatelstvo.¹³ Nizozemci byli vyzýváni inzeráty v denním tisku a především prostřednictvím Loe de Jonga v rozhlase, který zastával funkci výkonného vedoucího RIOD a byl známým redaktorem a moderátorem Radio Oranje, aby dali institutu k dispozici poznámky, dopisy, dokumenty, deníky, fotoalba, zkratka všechno, co mělo nějakou vazbu na léta okupace. Reakce na tyto výzvy byla zjevně mohutná, protože fotografie archivního materiálu, kterým byly tehdy omezené prostory RIOD nacpány k prasknutí, se nejenže staly součástí kulturní paměti Nizozemí, ale představují také významné východisko pro vlastní sebereflexi této instituce. Vedle tohoto „demokratického“ budování archivních fondů, které předjímalý možnost existence všednodenních dějin války, se tehdejší ředitelé RIOD Nicolaas Wilhelmus Posthumus, Bernardus Hubertus Dominicus Hermesdorf a Zeger Willem Sneller stejně jako výkonný vedoucí Loe de Jong intenzivně zabývali vyhledáváním již existujících archivních fondů a archivů, které dokumentovaly dobu okupace a zároveň mohly být využity jako podklady pro četné soudní procesy, které v tu dobu probíhaly. Výzkumné cesty Loe de Jonga a jeho asistenta Dolfa Cohena do Německa, při nichž mohli např. v Münsteru využít převážnou část archivu Říšského komisariátu v Nizozemí (Reichskommissariat in den Niederlanden), dnes mají své legendární místo v dějinách tohoto institutu. Tyto archivní fondy napros-

to odpovídají běžným významovým vzorcům archivu, i když sběrná činnost má někdy nekonvenční rysy.

Nové byly oproti tomu snahy vyplnit mezery v existujícím archivním materiálu prostřednictvím svědeckých zpráv. Výsledkem aktivního vyhledávání pamětníků byla řada takzvaných *verklaringen* (vysvětlení, svědeckých výpovědí), které představují důležitou základnu pro psaní dějin pronásledování a vyhlazování Židů v Nizozemí. Zaznamenávání svědeckých výpovědí a sbírání svědectví však nebylo pouze záležitostí NIOD. Ihned po skončení druhé světové války usilovala celá řada soukromých osob po celé Evropě (např. pozdější vedoucí Ústřední židovské historické komise v Polsku Philip Friedman nebo spoluzakladatel Ústřední historické komise v Mnichově Moshe Feigenbaum) stejně jako řada oficiálních institucí (např. Červený kříž) o získání informací o nacionálněsocialistických koncentračních a vyhlazovacích táborech od přeživších.¹⁴ Sbírký, které tehdy vznikly a nacházejí se nyní v Jad vašem, YIVO (Institute for Jewish Research / Yidischer Visenshaftlikher Institut / Institut pro židovská bádání), Wiener Library a mnoha dalších institucí, stále představují východisko četných dokumentačních projektů.

Část sbírky svědeckých výpovědí uložené dnes v NIOD je výsledkem dokumentační činnosti takzvané *Afwikkelingsbureau Concentratiekamp Vught* (Kanceláře pro likvidaci koncentračního tábora Vught), která byla zřízena bezprostředně po osvobození jižního Nizozemí v září 1944. Důležitým úkolem této instituce bylo zkoumání a uspořádání oficiálních dokumentů a především systemizace dochovaného zbytku táborové administrativy. Touto činností byla v neposlední řadě vytvořena základna pro obnovenou registraci repatriovaných osob. Navíc kancelář navazovala kontakty s přeživšími a začala se jich formou rozhovoru ptát na místo jejich pobytu a na jejich zkušenosti s nejrůznějšími tábory. Po osvobození Nizozemí v květnu 1945 byla tato kancelář podřízena ministerstvu sociálních věcí a v roce 1947 se nakonec stala součástí výzkumného oddělení „vězení a koncentrační tábory“ tehdejšího RIOD. Oblast, v níž tato kancelář působila, opět obrací pozornost na dvě kategorie dokumentů, které budou mít význam pro pozdější historiografii holocaustu: na straně jedné oficiální dokumenty, např. kartotéky nebo kopie kartoték vězňů, rozkazy a nařízení, administrativní dokumenty atd. různých koncentračních táborů v Nizozemí; na straně druhé svědecké zprávy představující nový druh pramenného materiálu pro rekonstrukci historie. Obě kategorie dokumentů ozřejmují obrovské problémy, s nimiž byli historikové konfrontováni po skončení druhé světové války. Dodatečně sestavené transportní seznamy nizozemského průchozího tábora Westerbork, které se nacházejí v archivu NIOD, jsou například svědectvím, jak obtížná byla přesná rekonstrukce procesu vyhlazování nizozemských Židů. Ačkoliv byly části westerborské administrativy k dispozici, ukazují seznamy, že k rekon-

strukci přesného průběhu jednotlivých transportů bylo zapotřebí takzvaných reprezentantů, tzn. očitých svědků. Nejistota panovala ohledně přesných údajů o konkrétních deportačních vlacích, a sice o datech odjezdu, počtu osob, které se ve vlaku nacházely, o trasách vlaků a jejich konečné destinaci atd. Ačkoliv byl nakonec k dispozici úplný seznam všech vlaků „na východ“ – jak uvádí titulní strana transportního seznamu –, zůstala řada otázek nezodpovězena. Zběžný pohled do seznamu ukazuje, že řada otazníků nemohla být zodpovězena spolehlivě. Především rekonstrukce deportací z Westerborku do Sobibóru a Osvětimi zůstala neúplná. Zároveň však tato obtížná rekonstrukční činnost na podkladě jmen a počtů ukazuje, že pragmatický přístup k událostem byl pro vytvoření východiska pro psaní historie holocaustu nutný.

Vedle a částečně v rámci této evidence dat se také v Nizozemí po druhé světové válce zabývala shromažďováním a poskytováním informací o pohřešovaných osobách řada oficiálních a nebo i soukromých institucí (např. *Afwikkelingsbureau Concentratiekamp Vught*, *Informatiebureau van het Rode Kruis / Informační kancelář Červeného kříže*, *Nederlandse Missie tot Opsporing van vermiste personen / Nizozemská pátrací služba* nebo *Joodse Coördinatie Commissie / Židovská koordinační komise*). Je pochopitelné, že výsledkem těchto rozsáhlých činností byly občas protichůdné informace.¹⁵ Protože se však všechna pátrací místa zabývala shromažďováním informací o pohřešovaných osobách, lze vycházet z toho, že svědecké zprávy primárně sloužily k sběru faktografických údajů.

Nejprve je důležité prozkoumat konkrétní cíle a zájmy rozličných pátracích služeb a informačních kanceláří, které nakonec vedly k vytvoření sbírky svědeckých zpráv a prohlášení. Základním cílem bylo vystopování tisíců pohřešovaných a deportovaných Nizozemců. Na tomto místě je třeba upozornit na skutečnost, že v Nizozemí bylo prohlášení za mrtvého možné pouze na základě vystavení dokladu o úmrtí nebo svědecké zprávy. Pokud ovšem doklady o úmrtí chyběly, byla Informační kancelář Červeného kříže, která se tím zabývala, nucena získat nezbytné informace ze svědeckých výpovědí. Ačkoliv východiskem těchto rozhovorů zjevně nebyl žádný všeobecný dotazník, z korespondence, která většinou zaznamenání svědeckého prohlášení předcházela, je možné vyvodit obecné otázky, které byly přeživším položeny. Korespondence naznačuje velice různorodé způsoby, jakými se repatrianti dostali do kontaktu s tzv. Likvidační kanceláří koncentračních táborů nebo s Informační kanceláří Červeného kříže; židovští přeživší byli většinou kontaktováni Likvidační kanceláří na podkladě již poskytnuté svědecké výpovědi, často však některou z informačních kanceláří kontaktovali i sami přeživší, protože potřebovali průkazy totožnosti, hledali informace o místě pobytu rodinných příslušníků nebo potřebovali rodinné příslušníky, o nichž předpokládali, že nepřežili, prohlásit za mrtvé.¹⁶ Pokud byli přeživší kontaktováni Likvidační kancelá-

ří, začínal její dopis krátkým vysvětlením úkolů pátrací služby: „*Jak jsem se dověděl, vrátil jste se zpět do Nizozemí nezraněný/v pořádku. Úkolem shora jmenovaného oddělení je zjistit deportované Židy, kteří se ještě nevrátili. Pokud už nejsou naživu, musí být s jistotou zjištěno, kde a kdy zemřeli.*“¹⁷ Úvodní, zcela oficiální a navíc nanejvýš formalizované konstatování, že oslovená osoba přežila, se v druhé větě stává východiskem pro žádost o svědeckou výpověď. Vedle pátrání po pohřešovaných osobách je z charakteristiky úkolů patrná také nutnost získat svědky pro prohlášení za mrtvého. Dopis obsahoval následující otázky: „*1. Kterým vlakem jste byl deportován do zahraničí? (Datum), 2. Ve kterých táborech (v jakém období) jste byl?*“¹⁸ Jak formální charakter dotazu, tak i otázky samotné předjímají rámec, v němž se svědecká výpověď uskutečnila. Otázky jsou na straně jedné formulovány z dnešního pohledu až děsivě všeobecně, např. opis nejrůznějších cílů deportací eufemistickým označením „zahraničí“, které zahrnovalo nucené práce, ghetta, koncentrační a vyhlazovací tábory. Na straně druhé jsou otázky ve svém administrativním a faktickém zaměření nanejvýš konkrétní a stanovují tak pro svědeckou výpověď strukturální rámec, který však ignoruje, že datum deportace sice bylo zpravidla známé, často ovšem bylo nemožné podat přesné časové údaje vztahující se k pobytu v konkrétním táboře.

Po tomto prvotním navázání kontaktu byli přeživší nezdědka podrobně dotazováni, popřípadě byli požádáni o svědeckou výpověď. V tomto okamžiku dotazování často zazněly následující otázky: Kdy dorazil vlak, který tehdy a tehdy (datum) odjel z Westerborku, do Osvětimi? Proběhla tam selekce? Pokud ano, jaká byla kritéria selekce? Znáte jména jiných přeživších?¹⁹ Další důležitý okruh otázek se týkal okolností zatčení, kapacity příslušného deportačního vlaku, přidělu jídla ve vlaku a v různých táborech, vztahů mezi národnostmi, náboženského života, znalosti osob, které v některém z táborů zemřely, informací o jiných přeživších atd.

Zčásti podrobná korespondence k těmto raným svědeckým výpovědím ukazuje zaměření kladených otázek velmi zřetelně; jak konstatoval Imre Kertész, jednalo se o shromažďování faktů. Je však zajímavé, že kontaktní dopisy vždy končily apelem ve prospěch obecného blaha: „*Jsem si jist, že v obecném zájmu budete spolupracovat také Vy tím, že co nejdříve a nejpresněji zodpovíte dole uvedené otázky, a sice na tomto listu papíru a za použití přiložené frankované obálky. Pokud Vy sám pohřešujete a hledáte rodinné příslušníky, rádi se Vám pokusíme pomoci. Udejte v takovém případě každou osobu na samostatném listu papíru.*“²⁰

Dopis od Informační kanceláře Červeného kříže, připravený v lednu 1950, naznačuje nejen to, že dotazování se ne vždy setkalo s očekávaným pochopením, ale také důvod, proč byly tyto svědecké výpovědi považovány za „veřejný zájem“. V odpovědi na stížnost, že ministr spravedlnosti je oprávněn vyvíjet na repatrianty nátlak, aby svědeckou výpověď podali,

vysvětluje ředitel Informační služby, že „*toto zákonem stanovené oprávnění naprosto není výjimečné, je totiž třeba je vnímat v souladu např. s oprávněním justice a policie předvolávat ve všeobecném zájmu při procesech a soudních jednáních svědky. Po zralé úvaze bezpochyby pochopíte, že tvář v tvář této skutečnosti je myšlenka, že by na ministra mohl být kvůli dovolání se svého osobního práva vyvíjen nátlak, absurdní.*“²¹

Ale „veřejný zájem“ nebo „obecné blaho“ nebyly ve hře jen proto, že se zdálo, že roky německé okupace v Nizozemí představovaly důkazný rámec diskuse soudního charakteru; ve hře byly také požadavky na finanční odškodnění v podobě penzí, restitucí a finanční podpory repatriantů. Procesy a finanční náhrady škod jsou opět založeny na faktech a evidenci.

Ve svém konferenčním příspěvku *Bound to Remember – Bound to Remind* (Vzpomínat a připomínat) vyjmenovává Boaz Cohen pět cílů těchto velmi raných pokusů o dokumentaci zkušenosti holocaustu: uctění památky, vyprávění židovských dějin holocaustu, předvedení válečných zločinců před soud, kladení bolestných otázek a vyřešení politického sporu.²² Jakkoliv jsou tyto důvody bezesporu důležité, nizozemské dokumentační cíle přinejmenším ukazují, že uctění památky nebo psaní židovských dějin holocaustu byly důležité především pro pozdější historiografii – protože zpočátku byly dokumentační aktivity zjevně vedeny daleko pragmatičtějšími důvody. K tomu je třeba dodat, že se ve svém výzkumu opírám zejména o sbírku *verklaringen*. Tyto dokumenty v obzvláštní míře odrážejí pragmatický charakter svého vzniku. Zároveň jsou tato svědecká prohlášení z pohledu vědecko-dějepisného velmi zajímavá ve vztahu k historiografii, protože vrhají světlo jak na zájmy badatelů, tak na „narativní“ vzorce, které vznikají navzdory věcnosti, s níž přeživší na otázky reagují. Vedle těchto velmi krátkých svědeckých prohlášení existují také delší zprávy nebo deníky, které přinášejí jiné vyprávění vzorce; přesto je nápadné, že se i delší zprávy omezují v podstatě pouze na zprostředkování skutečností.

VÝPOVĚDI SVĚDKŮ Z POHLEDU LITERÁRNÍ VĚDY

Kolekce „svědeckých výpovědí“, jež se dnes nachází v NIOD, vznikla z větší části mezi lety 1944–1950, a představuje tak soubor velmi raných dokumentů. Tyto výpovědi svědků měly a mají jak z pohledu historie, tak historiografie bezpochyby velký význam. Na první pohled je nápadná naprostá věcnost těchto dokumentů. Budu se proto zabývat tím, zda lze tuto věcnost připisovat především zcela konkrétním otázkám, nebo zda má také nějakou souvislost s tím, čeho se informace týkají.

Některé svědecké výpovědi se omezují doslova na zprostředkování „holých“ skutečností; zapsaná vyjádření spočívají v prostém vyjmenování dat, počtů a míst. Tuto zprostředkovanou skutečnost lze na jedné straně spojovat s událostí samotnou, deportací a zkušeností v koncentračních a vyhlazovacích táborech, která spočívala mimo jiné v naprostém podlomení obrazotvornosti způsobeném permanentním trýzněním a stálým terorem, nebo – jak to vystihl Lionel Richard s odkazem na Bertolda Brechta – v radikálně „nepředstírané skutečnosti“.²³ Při transformaci reality ve skutečnost nesoucí určitý význam ostatně přináší důležitá role obrazotvornosti. Pokud je obrazotvornost potlačena, je realita zažívána jako neskutečná, což se opakovaně projevuje také ve zprávách svědků. To platí rovněž pro zobrazení zkušenosti ze života v nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborech, přičemž ve zprávách je tato zkušenost často ztotožněna s úplnou táborovou realitou. Funkce jazyka propůjčovat věcem a dění význam je vyloučením obrazotvornosti zcela ochromena. Věci a dění tak odkazují pouze na svou skutečnost.²⁴ V tomto smyslu lze věcné a strážlivé líčení, které se objevuje v raných dokumentech, odvozovat ze samotné události. Tyto rané svědecké výpovědi přinášejí v souladu s položenými otázkami zkušenosti z ghatt, koncentračních a vyhlazovacích táborů a více faktů a dat; bylo by však unáhlené přenášet způsob líčení na zkušenost.

V redukování zpráv na fakta a data se ovšem projevuje také jistý vzdor vůči dotazování. Právník Hans Ottenstein, který v roce 1942 přišel jako německý emigrant do Westerborku a zřídil tam takzvanou „žadatelnu“ (Antragsstelle), byl v roce 1946 pověřen, aby pro RIOD provedl výzkum židovského průchozího tábora Westerbork. V třetí čtvrtletní zprávě Ottenstein hlásí: „*Ne ve všech případech člověk narazí na [ochotu ke] spolupráci, protože lidé buď nemají čas, nebo nechtějí, aby se jim připomínala doba v táborech, nebo se bojí, že by řekli příliš mnoho.*“²⁵ Nanejvýš pragmatický nebo také protestní postoj ve vztahu ke svědeckým výpovědím se projevuje i v prohlášení Maxe Fürsta z 24. ledna 1947, přičemž není možné připsat tuto zdrženlivost na vrub některého z důvodů vyjmenovaných Ottensteinem. Max Fürst omezuje svou výpověď jak po stránce rétorické, tak po stránce obsahové na to nejnütnější: „*Jídlo v Sakrau [koncentrační tábor v Horním Slezsku – pozn. V. Z.] nebylo špatné, moc [nás] nebili. Směli jsme si ponechat svoje vlastní oblečení, druhému transportu však vzali všechno.*“²⁶ Některé zprávy zprostředkovávají zkušenost – navzdory omezenému rozsahu – s ironickým odstupem tím, že perspektivu nacionálních socialistů přebírají jako zdánlivě zcela „normální“ a pochopitelný způsob jednání. Kurt Israel odpověděl 27. ledna 1947 na otázku vztahující se k selekcím následovně: „*Při selekcích byli vytahováni všichni nemocní, protože už beztak nemohli pracovat, a tím, že je zabili, se ušetřilo nedostatkové jídlo.*“²⁷ Oba tyto příklady zřetelně ukazují, že odpovědi byly sice většinou naprosto struč-

né, ale mezi řádky lze vnímat přinejmenším rozdílné postoje, pokud ne rovnou začátky příběhů.

RIOD pro jednotlivé koncentrační tábory určil těžiště výzkumu – zpočátku se jednalo především o evidenci základních dat. Teprve když bylo jasné, že svědek je schopen poskytnout více detailů k určitému koncentračnímu táboru, došlo zřejmě ke konkrétním rozhovorům. V takovém případě byly požadovány delší zprávy. Ve všeobecných „prohlášeních“ představuje Terezín většinou pouze jednu zastávku mezi mnoha, přičemž transport z Westerborku do Terezína v konečném důsledku nakonec většinou vedl do Osvětimi. Deportaci do Terezína navíc zpravidla předcházely měsíce, ne-li rovnou roky v průchozím táboře Westerbork. Právě z tohoto důvodu je Terezín obvykle popisován na pozadí průchozího tábora Westerborku nebo Osvětimi a v porovnání s nimi.²⁸

Nanejvýš strohé jsou také výpovědi Ericha Gottschalka z 16. února 1946, které bych chtěla citovat poněkud obsírněji: „*Jsem ženatý s Rosou Gottschalkovou-Straussovou, narozenou 25. února 1911 v Bochumi. Máme jedno dítě Renee, narozené 21. června 1941 ve Westerborku. V dubnu 1940 jsme moje žena a já byli odvezeni do WESTERBORKU, kde jsme zůstali až do 4. září 1944. Tohoto dne jsme byli společně s naším mezitím narozeným dítětem transportováni do TEREZÍNA. Já jsem byl 1. října 44 (druhý transport) transportován do OSVĚTIMI. Moje žena a moje dítě byly, jak jsem slyšel, transportovány do Osvětimi pátým transportem (ženy a malé děti). Už jsem o nich nikdy neslyšel.*“²⁹

Tato svědecká výpověď je zredukována na pouhé zodpovězení otázek. Pozoruhodné je v tomto protokolu zejména to, jak zapisovatel zdůraznil místní jména, z čehož je zřejmé, o co především byl ve svědecké výpovědi zájem: na straně jedné o záznam konkrétních tras transportů, na straně druhé o reprezentanty určitých koncentračních táborů a ghatt. Méně pozornosti bylo zjevně věnováno skutečnosti, že byl Erich Gottschalk jako německý emigrant odvezen do Westerborku již před kapitulací Nizozemí v květnu 1940; v každém případě není místo narození jeho ženy zaznamenáno velkými písmeny.³⁰ Nicméně pomineme-li příznačné provedení zápisu, nachází se v archivu NIOD sotva nějaký dokument, který by zaznamenával dosah holocaustu výstižněji, a to navzdory jeho faktičnosti a stručnosti, a nebo právě díky nim. Mezi zdánlivě naprosto samozřejmým udáním osobních dat v přítomném čase a větou „*Už jsem o nich nikdy neslyšel*“, která osobní údaje v časovém okamžiku výpovědi fakticky vyvrací, leží místa Westerbork, Terezín a Osvětim, která jsou zaznamenávána bez výjimky v pasivních konstrukcích. Výpověď zprostředkovává v elipse život a smrt, aniž by o smrti hovořila. Smrt se nachází ve jménech zapsaných velkými písmeny: Westerbork, Terezín, Osvětim, i když to úmyslem zapisovatele nebylo. Přesto jsou místní jména podána tímto způsobem jako absolutní, stejně jako jméno Boha v biblických textech.

Ačkoliv Erich Gottschalk ani slovem nezmiňuje svou zkušenost, odkazuje na tábory a na Terezín. Ve Westerborku se narodilo jeho dítě, spolu s rodinou byl deportován do Terezína, v Osvětimi se stopy jeho manželky a dítěte ztrácejí. V Terezíně byli spolu. Možnosti a nemožnosti průchozího tábora Westerbork, ghetta Terezín a vyhlazovacího tábora Osvětim by jen sotva mohly být shrnuty stručněji. Za události zažité jako „neskutečné“ i za odmítání jejich pravdivosti hovoří koneckonců jeho výpověď z 16. února 1946: „*Jsem ženatý s Rosou Gottschalkovou-Straussovou. [...] Máme jedno dítě Renee, narozené 21. června ve Westerborku.*“ Údaj, který v okamžiku výpovědi s největší pravděpodobností neplatil.

Další svědecké prohlášení, v němž se krátce a opět pouze v holých faktech hovoří o několika málo týdnech v Terezíně, pochází od Louise van Emden. Toto svědecké prohlášení bylo zaznamenáno již 20. července 1945, a to prostřednictvím Informatie Werk Nederlandse Israëitische Gemeente Utrecht (Informační služba Nizozemské izraelské obce Utrecht); sleduje však zjevně schéma používané *Afwikkelingsbureau Concentratiekampen*. Průchozímu táboru Westerbork jsou v tomto „prohlášení“ věnovány přesně dvě věty, ačkoliv tam Louis van Emden strávil více než rok: „*5. srpna 1943 jsem šel dobrovolně do Westerborku, kde jsem zůstal do 4. září 1944. V této době odešly do Terezína a Bergen-Belsenu 3 transporty.*“³¹ Stejně jako v jiných „prohlášeních“ je v této strohé odpovědi nápadně aktivní líčení, které je přerušeno způsobem dalšího transportu do Terezína a příjezdem. „*Do Terezína jsem šel 4. září. Byli jsme transportováni v dobytých vagonách, cesta trvala přibližně dva a půl dne. V Terezíně nám sebrali všechno. Zpět jsme nedostali nic. Přišli jsme do Hamburských kasáren. Věltel tábora byl Obersturmführer Rahm, židovský táborový starší byl dr. Ep[p]stein. Já osobně nemohu vyjmenovat nikoho, kdo by tam v mé době zemřel.*“³² Strohé líčení Terezína bezesbytku vychází z charakteru položených otázek. Každá jednotlivá věta je formulována jako odpověď na otázku. Podrobněji ovšem van Emden informuje o tom, co v jeho případě po třech týdnech strávených v Terezíně předcházelo dalšímu transportu do Osvětimi: „*Bylo nám pouze řečeno, že musíme ve vzdálenosti 6 km od Terezína postavit baráky. Ve stanici v Drážďanech nám uložili, abychom napsali našim manželkám v Terezíně pohlednice/dopisnice, že se máme dobře a že jídlo a zacházení je výborné. Samozřejmě byl pravý opak pravdou. Náš transport sestával z 5000 mužů. V těchto dnech odjížděly z Terezína ještě další transporty.*“³³ Vyprávění o tom, co předcházelo zářijovým transportům roku 1944, je podrobnější než informace o Terezíně. Zajímavé je však i z toho důvodu, že se krátce odchyluje od faktografického líčení. Je to jeden z mála momentů v tomto zápisu, kdy Louis van Emden připojuje k vylíčení faktů i náznak příběhu. Jediná věta, kterou se odchyluje od informativního postoje, je věta „*Samozřejmě byl pravý opak pravdou*“. Tato věta narušuje situaci „tazatel“ – „dotazovaný“, tj. přerušuje situaci „nevědět nic“ –

„vědět všechno“ tím, že odkazuje na jakési všeobecné vědění, totiž na to, že přinejmenším byl pravdou opak toho, co tvrdili nacisté. Zároveň se u slova „samozřejmě“ jedná o dodatečný vhled nebo poznání, protože kategorie „pravdivý“ a „nepravdivý“ byly nacionálními socialisty zcela rozbity; nebylo tedy možné posoudit výpověď dopředu jako „pravdivou“ či „nepravdivou“.³⁴ Slovo „samozřejmě“ v zásadě maří výpověď, která se hodí pouze pro převrácené světy, zároveň toto slovo charakterizuje logiku oně skutečně zvrhlé skutečnosti. V rámci svědeckého prohlášení však lze číst „samozřejmě“ nanejvýš jako dodatečné potvrzení anticipovaných domněnek. Určitým způsobem zachází „prohlášení“ Louise van Emdena až do konce, to znamená k prosbě o informace o místě pobytu jeho manželky. Není sice možné zjistit, zda dotaz na informace tomuto „prohlášení“ předcházel, nebo zda prohlášení vedlo k dotazu na informace. Důležité je, že dotaz prolamuje zprávu o minulých událostech a zároveň se dovolává faktů.

Prohlášení Hellmutha Horowicze bylo zaznamenáno prostřednictvím *Afwikkelingsbureau Concentratiekampen*, záznam ale není datován. Horowiczovo líčení je otázkami poznamenáno daleko méně než líčení Louise van Emdena. Objevují se zde opakovaně komentáře, které nelze odvodit z nějaké otázky a zpráva je celkově podrobnější. Terezín zaujímá v jeho svědeckém prohlášení charakteristickou středovou pozici mezi Westerborkem a Osvětimi. Stejně jako Louis van Emden byl Hellmuth Horowicz 4. září 1944 transportován do Terezína a po třech týdnech deportován do Osvětimi. Jeho popis Terezína však zčásti přesahuje pouhé zprostředkování faktů, a to pokusem o načrtnutí obrazu ghetta: „*Byl jsem tam v Hamburských kasárnách. Terezín je široké město s velkými kasárnami. Byty byly nesmírně špinavé a lidé bydleli velmi natěsno po devíti v jednom normálním obyčejném pokoji. Oblečení leželo na a kolem postelí, protože chyběly skříně. Jídlo bylo dobře řízeno, člověk dostával lístky, na které byly vydávány přiděly. Nestačilo to ale k tomu, aby se člověk nasýtil, ale bylo to připraveno chutně.*“³⁵

Neobvyklé jsou v tomto prohlášení komentáře, které nelze vztahovat k otázkám a které rovněž určitým způsobem reflektují situaci rozhovoru. Hellmuth Horowicz říká: „*Němci nám slíbili, že budeme v Osvětimi pracovat. Nemohl jsem naprosto uvěřit tomu, že tam ty lidi plynoují. Matka mé snoubenky mi řekla, že nás zplynoují, a já jsem jí řekl, jak si jen něco takového můžez myslet. Neuměl jsem si představit, že by něco takového mohlo existovat.*“³⁶ Tento komentář má význam ze dvou hledisek, a sice z hlediska historického a z hlediska vyprávěcího. Historicky ponechává i nadále otevřenou otázku, co bylo v oně době známo o takzvaném konečném řešení. Odkazem na matku jeho snoubenky Hellmuth Horowicz ozřejmuje, že Židé byli přinejmenším zčásti velmi dobře informovaní. Svou vlastní reakcí oproti tomu názorně ukazuje, že takto nepřehledná skutečnost vzbuzovala pochyby. Výpověď matky tak okamžitě odkazuje do oblasti myšlení,

„jak si jen něco takového můžeš myslet“; to, co bylo přesto řečeno nebo vysloveno, přesunuje poté do oblasti nepředstavitelného, nemyslitelného: „neuměl jsem si představit“, a nakonec do oblasti neexistujícího: „že by něco takového mohlo existovat“.

V narativním ohledu je komentář zajímavý proto, že se jedná o typický textový odkaz na něco, co teprve přijde, což v neposlední řadě buduje určité napětí. Když Hellmuth Horowicz ve vztahu k Terezínu konstatuje, že pro něj bylo v té chvíli nepředstavitelné, že jsou Židé v Osvětimi posíláni do plynu, implikuje tím zároveň, že bude s oním nepředstavitelným konfrontován jako se skutečností. Krátce po příjezdu do Osvětimi Hellmuth Horowicz slyší, že v Osvětimi jsou skutečně lidé plynováni: „Když jsem to slyšel, jedno jsem věděl jistě, a sice že z Osvětimi musím pryč. Slyšel jsem, že jsou vyhledávání lidé na práci. O jakou práci se jednalo, to mi bylo úplně jedno, musel jsem pryč z tohoto pekla.“³⁷ Základem tohoto líčení je nakonec vyprávěcí rámec pikareskního románu, v němž je ponecháno na protagonistovi, jak bude reagovat na obtížné situace. Hellmuth Horowicz se ujímá iniciativy a z jeho podání dalších událostí je zřejmé, že se mu skutečně podaří z Osvětimi se dostat. Tím ale není v žádném případě řečeno, že se vyprávěcí rámec dobrodružného románu hodí pro zachycení zkušenosti holocaustu. Významné je však to, že si Horowicz vypomáhá právě tímto prostředkem, aby mohl vyprávět své zkušenosti. Z toho nevyplývá nic ani o holocaustu, ani o Hellmuthu Horowiczovi, neboť prozatím lze jen konstatovat, že pro zkušenost holocaustu nebyly v okamžiku jeho výpovědi k dispozici žádné vyprávěcí strategie.

I Horowicz vypráví, co předcházelo deportacím z Terezína do Osvětimi, které probíhaly od 28. září 1944: „Po třech týdnech přišly výzvy; všichni muži pod padesát let museli do transportu, aby šli pracovat. To se dělo kolem 15. září. 30. září jsme odjeli pryč. Vyslechli jsme si řeč dr. Ep[p]steina, který nám řekl toto: Budete pracovat v blízkosti Drážďan, ale budete nadále „zaopatřováni“ námi. Ženy s námi jet nemohly, ale zakrátko měly přijet za námi, aby nám praly prádlo atd. Odjeli jsme pryč a jeli přímo do Osvětimi.“³⁸ Je-li ve zprávě Louise van Emdena podtržnuta absurdita předchozích událostí jediným komentářem, který jeho zpráva obsahuje, pak Hellmuth Horowicz v tomto místě na komentář naopak rezignuje a omezuje se na skutečnost. Přesto obsahuje prostá výpověď „Odjeli jsme pryč a jeli přímo do Osvětimi“ jako důsledek dění předcházejícího transportům ono „samozřejmě“, které vyslovuje ve své zprávě Louis van Emden.

Další podrobná zpráva o Terezíně pochází od F. Rothgiessera, který byl zjevně dotazován právě na toto ghetto. Struktura zprávy podepsané 12. listopadu 1947 a zpracované v němčině vychází z konkrétních otázek: terezínská Rada starších, transporty, platidla, týrání, způsoby zacházení a vysvětlivky k půdorysu Terezína. Po charakterizování takzvané Rady starších, kterou vedli Jakob Edelstein, Paul Eppstein, resp. Benjamin Mur-

melstein, konstatuje Rothgiesser s přihlédnutím k Eppsteinově proslovu: „Něco na tom je. V Terezíně existovala nová forma života [sic]. Tou byla práce. [...] Kdo více pracoval, více dostal. Přesto se ale moc nepracuje [sic]. Člověk se mohl práci vyhnout, a to se také se vši chytrostí dělalo. [...] Život v Terezíně měl v sobě něco nepravděpodobného. Předstíral se tam život jako ve městě. Život duchů. Naprosto zvláštní. Bylo to úplně jiné než ve Westerborku, to byl tábor. V Terezíně bylo všechno jiné. Byly tam společné kuchyně, aktivity pro volný čas, co tam bylo za koncerty! Pro velkou část ale byly směšné, nikoho nezajímaly.“³⁹

V komentáři F. Rothgiessera k Eppsteinovu proslovu se projevuje ambivalence, která je pro líčení Terezína charakteristická. Tato ambivalence je zřetelná již při pokusu o zařazení Terezína, neboť i když byl nacionálními socialisty označován jako ghetto, zjevně žádným ghettom nebyl; v porovnání s Westerborkem však nebyl ani průchozím nebo koncentračním táborem.⁴⁰ V pasáži věnované autobiografii Ruth Klügerové se ještě k tomuto slovy Rothgiessera „nepravděpodobnému“ charakteru Terezína vrátím.

Jiná podrobná svědecká zpráva pochází od Barendra Kronenberga, který byl deportován z Westerborku do Terezína společně se svou manželkou 5. dubna 1944. Zpráva byla zaznamenána 30. dubna 1947 a vyhotovena pro výzkumné oddělení *Gevangenissen en Concentratiekampen* (Vězení a koncentrační tábory) v RIOD. Ačkoliv byla tato zpráva zpracována rovněž velmi brzy, je zřetelné, že se již vymezuje vůči jiným svědeckým. Transport z 5. dubna, jímž byl do Terezína deportován Barend Kronenberg, byl, stejně jako většina transportů do Terezína, proveden v osobních vagonech. Kronenbergovo líčení transportu však skrytě poukazuje na nesnesitelné podmínky transportů v nákladních vagonech: „Mohli jsme si na vlak rezervovat místa. Rezervovali jsme si tedy kupé a dostali lístky do kupé 9, vůz 4. Cestovali jsme spolu s 6 dalšími. Zdá se to být prostorné, ale bylo to peklo, protože veškerá naše zavazadla rovněž musela být v kupé, mezi nimi jsme pak museli sedět. Bylo to příšerně stísněné.“⁴¹ V rámci své sedmadvacetistránkové zprávy vypráví Kronenberg relativně podrobně o příjezdu do Terezína a o prvních týdnech v ghettu, o proslovu dr. Wachtela⁴² při příjezdu; o pravidlech týkajících se zavazadel, o práci v takzvaném *hundredschaftu* – mobilní pracovní jednotce sestavené ze sta či většího nebo menšího počtu vězňů nasazované podle potřeby na různé manuální práce, o přidělech jídla a o pověstných přídavcích za určité činnosti, které zřejmě vedly k „nové formě života“, jak nás informoval F. Rothgiesser. Nápadné na zprávě Barendra Kronenberga však je, že jeho líčení má podobně jako u Hellmutha Horowicze zčásti podobu dobrodružného příběhu. Pomocí vhodných kontaktů, odpovídajících pozic a informací se mu alespoň přechodně daří uniknout deportaci. Ani v Terezíně se nespokojí se situací, která mu byla vnucena: „V mezidobí jsem se ohlížel po místě, kde bych si mohl vydělat hodně jídla. Jednoho krásného dne bylo oznámeno, že lidé mohou pra-

covat v Malé pevnosti. To bylo u SS. Tu a tam se tam přece jen dostávaly rány. Myslel jsem si: „Co se mi může stát?“ a přihlásil jsem se. To jsem dostal 100% přídavek. Když člověk pracoval jako muž ve stovece [tj. hunderschaftu], dostával jen 50 %. Tady jsme tedy dostávali dvojitou kartu, zatímco když člověk pracoval 4 dny, tak dostával pátý den volno, a přesto dostal 100 % navíc.“⁴³

Malá pevnost byla policejní věznicí pražské úřadovny gestapa, v jejímž širším areálu bydleli mj. její velitel, dozorcí a strážní. Barend Kronenberg byl nasazen na zahradnické práce v obytné části. I bez předchozích vědomostí o Malé pevnosti je ovšem z napětí mezi zmínkou o SS a otázkou „co už by se mi mohlo stát“ zjevné, že by se při možném trestu zřejmě nejednalo pouze o „pár ran“. Tento výňatek ze zprávy osvětluje nejen vysoce komplexní systém přídavek k jídlu v Terezíně, ale v podrobném líčení tohoto systému zdůvodňuje ochotu pracovat takřikajíc dobrovolně pro SS. Dobrovolně zde samozřejmě nelze chápat ve vlastním významu slova, protože model ospravedlnění, který se ve zprávě Barendra Kronenberga nachází, poukazuje na další ambivalenci ve vztazích v Terezíně: na ambivalenci k naprosté závislosti na výhodách SS a židovské samosprávy. Navzdory ospravedlňujícím podtónům je i zpráva Barendra Kronenberga sepsána v podstatě bez výjimky v aktivní (jazykové) formě.

Na závěr této části ještě dvě krátké výpovědi Sary Kuiperové-Springerové a Hijmana Cozijna, které byly zaznamenány 11. června 1947, resp. 3. září 1947. V obou je vlastní osoba opět líčena aktivně. Oba svědci byli deportováni z Westerborku do Osvětimi 5. dubna 1944, zatímco jiná část internovaných šla do Terezína. Sara Kuiperová-Springerová spojuje svůj aktivní postoj s momentem odporu: „Nechtěla jsem pracovat a myslela jsem si: Pro tyhle idioty se sem nepostavím s lopatou v ruce.“⁴⁴ Také Hijman Cozijn říká: „Když jsem na něco neměl chuť, tak jsem to taky nedělal, toho jsem se vždycky držel.“⁴⁵

Obě citované výpovědi názorně ukazují, že způsob líčení ve zprávách, tedy zda převažuje spíše pasivní nebo aktivní vyprávěcí struktura, nezávisí na tom, o jakém koncentračním táboru nebo ghettu je řeč.⁴⁶ Zajímavé je, že se relativně často objevuje líčení možnosti sebeurčení, a to ve dvou ohledech: na jedné straně na pozadí v posledních letech převládající diskuse o traumatu ve vztahu ke zkušenosti holocaustu, která jako traumatizující moment podrobuje analýze nemožnost konání. Pozorování, že události byly prožívány zcela pod vnějšími vlivy, se v těchto raných dokumentech projevuje spíše zřídka a teprve o desetiletí později se stane převažující formou vyprávění. Pokud jsou násilí, teror a bezmoc v „prohlášeních“ vůbec přítomna, ukrývají se za věcnými nebo pasivními způsoby informování. Tato podoba dodatečného zpracování je však pod pojmem „latence“ charakteristická pro traumatizace.

Dokumenty, v nichž se vypráví, resp. informuje tímto aktivním až ironickým postojem, zároveň prohlubují propast mezi tazateli a dotazovanými,

mi. Činí tak tím, že je v nich vyjádřen postoj očekávání, status oběti je do určité míry zrušen. V těchto zprávách je zprostředkovávána jistá (dodatečně) téměř příšerná normálnost událostí, která sice umožňuje fungování rozhovoru, zároveň ale podtrhuje neslučitelnost šíře zkušeností tazatele a dotazovaného. Ačkoliv prohlášení a svědecké zprávy o Terezínu zčásti ukazují zřetelné vyprávěcí vzorce, zůstávají dotazy na fakta *leitmotivem* textů. Doslovná skutečnost svědeckých výpovědí ve spojení s téměř nekončnými otázkami ukazuje, s jakými mezerami se museli potýkat historici. Enormní propast mezi otázkami a odpověďmi osvětluje nepoměr mezi nevědáním a zkušeností vědět doslova všechno. Ačkoliv východiskem těchto textů byly velmi konkrétní otázky, hovoří texty výlučně samy za sebe, a to zcela radikálním způsobem.

Přestože jednotlivé zprávy vycházejí z existujících textových žánrů, představují nový žánr bez historického, sociálního nebo kulturního kontextu, protože kontexty, které byly zdánlivě použity, jsou zprávami trvale dováděny ad absurdum. Raul Hilberg ve svém eseji k historickým pramenům ostatně právem konstatuje: „Kontext znamená porozumění době a mnohosti událostí, v nichž byl holocaust zakotven.“⁴⁷ Jedním z důvodů, proč jsou tyto rané svědecké výpovědi tak nesmírně důležité, je, že svědci zjevně neviděli žádný důvod, proč by měli nějaký kontext poskytnout. Zodpověděli prostě a jednoduše otázky. Skutečnost, že v posledních desetiletích bylo přesto možné zpracovat pro zkušenost holocaustu nějaký kontext, spočívá na straně jedné v objemu mezitím sepsané historiografie, na straně druhé v rostoucím zájmu o svědectví a autobiografie přeživších holocaustu, který zase vedl ke vzniku dalších svědeckých zpráv. Důležité na tomto místě a ve vztahu k archivu však je, že tyto dokumenty, jakkoliv silně odkazují samy na sebe, představovaly první referenční rámec pro vyprávění dějin holocaustu. Na raných dokumentačních aktivitách je vidět doslova začátek výpovědi, který v sobě skrývá možnost diskuse. Je ovšem třeba vzít v potaz, že sotva existují texty, v nichž výpovědní schopnost jazyka selhává ve vztahu k událostem tak silně jako v těchto svědeckých výpovědích. Vznikající diskuse do jisté míry a obrazně řečeno i dnes sahá do prázdna.

Tím musí být ovšem Foucaultovo určení archivu jako „obecném systému formování a transformování výpovědí“ nově kontextualizováno, popř. dekontextualizováno, protože svědecká prohlášení se zčásti radikálním způsobem pohybují uvnitř a vně systému možných výpovědí. Rozhovory ukazují, že systém jazyka sice umožňuje činit výpovědi, otázky a odpovědi se ovšem zčásti pohybují v zásadně odlišném referenčním rámci. Toto porušení referenčního systému bylo v okamžiku rozhovoru vnímáno zjevně pouze omezeně. Zároveň poukazuje zvláštní postavení, kterého holocaust jako výpovědní systém dosáhl v podstatě od počátku, na to, že bez dalšího přezkoumání se tato svědecká prohlášení nedají zařadit do všeobecných dějin druhé světové války. Jak ukáží s pomocí Ruth Klügerové,

existují v tomto kontextu protipohyby. Jacques Presser oproti tomu patří k těm historikům, kteří holocaust striktně vymezují vůči všeobecným dějinám.

SVĚDECKÉ VÝPOVĚDI JAKO VÝCHODISKO HISTORIOGRAFIE

V roce 1950 byl Jacques Presser, nizozemský historik židovského původu, oficiálně pověřen úkolem sepsat dějiny pronásledování a vyhlazování nizozemských Židů. Trvalo patnáct let, než bylo dílo dokončeno. Je nápadné, že Jacques Presser v protikladu k zásadnímu dílu Raula Hilberga *The Destruction of the European Jews* (Zničení evropských Židů)⁴⁸ mnohem méně využívá oficiální dokumenty; to se týká především zobrazení koncentračních táborů v Nizozemí i mimo ně. Důležitými prameny pro Presserovu knihu *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940–1945* (Zánik. Pronásledování a zničení nizozemského židovstva 1940–1945)⁴⁹ byly deníky, svědecké výpovědi a svědecké zprávy, které označoval jako egodokumenty (Ego-Dokumente). Presser těmto pramenům připisuje neocenitelnou hodnotu a označuje je za „většinou mimořádně fascinující a důležitý materiál, zcela naplněný dotykem lidství“.⁵⁰ Pozornost, již Presser těmto dokumentům věnoval, je v souladu s jedním z vytýčených cílů zmiňovaných Boazem Cohenem v jeho konferenčním příspěvku *Bound to Remember – Bound to Remind*: vyprávět židovské dějiny holocaustu.

Nápadné je na líčení dějin z pera Jacquese Pressera jasné vymezení historie od kapitulace Nizozemí v květnu 1940 do osvobození v květnu 1945. V protikladu k Raulu Hilbergovi, který svou historickou knihu otevřel téměř padesátistránkovým popisem výchozí situace, předcházejících událostí i přehledem strategií vyhlazovacího procesu, a navzdory opakovanému požadavku tehdejšího ředitele RIOD Loe de Jonga, aby zpracoval vyhlazení nizozemských Židů v širším kontextu, zůstal Presser u svého konceptu. Šlo mu především o to, aby napsal dějiny z perspektivy obětí. Sledoval – omezen důsledně na období let 1940–1945 – dějiny pronásledování nizozemských Židů nacionálními socialisty, které se čím dál víc zužovaly na dějiny vyhlazení. Od tohoto chronologického líčení se odchylují pouze kapitoly o židovské radě a o židovském odboji, o exilové vládě v Londýně, o rabování, takzvaných ochranných seznamech (Schutzlisten), ilegalitě atd.

V souvislosti s použitím egodokumentů jako pramenného materiálu představuje zobrazení nizozemských koncentračních táborů, především však průchozího tábora Westerbork bod zvratu ve způsobu líčení. Popsání prvního období jejich existence vychází z velké části z oficiálních sdělení,

novinových zpráv atd. a také z jeho osobní zkušenosti, kterou opakovaně aplikuje na všeobecnou historii. Presser přežil holocaust v ilegalitě, nebyl v žádném ghettu, pracovním či koncentračním táboře. Pro zobrazení následného úseku dějin pronásledování nizozemských Židů intenzivně využívá egodokumenty.

Tváří v tvář skutečnosti, že Presser přežil v ilegalitě, není bez zajímavosti, že poslední část své knihy věnovanou Westerborku a nazvanou *Vertrek* (Odjezd) otevírá svou vlastní básní z roku 1941 napsanou v exilu, básní, v níž konkrétní situaci židovských Nizozemců roku 1941 zasazuje do židovských dějin plných nekonečného vyhánění a věčné diaspory, aby zároveň konstatoval, že představa exilu nebo exodu je tváří v tvář deportacím z Westerborku do vyhlazovacích táborů naprosto nedostatečná. Presser se však tímto „trikem“ přesouvá i ve svém historickém díle ve formě vlastního egodokumentu do Westerborku, kde fakticky nikdy nebyl. Tento krok je důležitý, i když ze striktně historického pohledu nepřipustný. V tomto případě však nejde až tak dalece o historickou skutečnost, nýbrž především o pozici uvnitř versus vně v historiografii. Ačkoliv historik Jacques Presser zažil část dějin pronásledování Židů v Nizozemí, nemůže tuto svou zkušenost použít pro líčení průchozího tábora Westerbork nebo jiných koncentračních či vyhlazovacích táborů. Aby mohl napsat tuto část dějin, je odkázán jednak na dokumenty a svědecké zprávy, jednak na svou představivost. V tomto ohledu může psát Presser pouze zvenčí. Přesto se zdá, že pro něj bylo důležité uvažovat o Westerborku z perspektivy zevnitř, např. v novele *De nacht der Girondijnen* (Noc girondistů).⁵¹ Tento fiktivní egodokument o Westerborku sepsal ještě před historickým dílem *Ondergang*.

V části nazvané *Moord* (Vražda) se Presser zabývá koncentračními a vyhlazovacími tábory mimo Nizozemí. Vedle Osvětimi-Birkenau věnuje s mezititulkem *Andere kampen* (Jiné tábory) samostatnou kapitolku pouze Bergen-Belsenu a po tématu evakuací dostává samostatnou podkapitolu také Terezín (*Theresienstadt*). Tím Presser jednoznačně řadí Terezín ke koncentračním táborům, což také explicitně vyjadřuje vedlejší větou: „Podle Leo Baecka byly pro ghetto, ne, pro koncentrační tábor Terezín, charakteristické tři věci. Za první: minimální možnost žít. [...]. Za druhé: všechno špatné v lidech, stlačených dohromady na čím dál menším prostoru, vyplulo na světlo. Za třetí: nahromadění nejružnějších skupin z mnoha částí Evropy vedlo k napětí a svárům. To bylo to ghetto – a mnohem víc než to. Byla to jedna z bran do Osvětimi, jedna z propustí do plynových komor.“⁵²

Tímto líčením Terezína Presser potvrzuje rozpornost v řazení Terezína, která se ukázala již ve svědeckých výpovědích. Také Ruth Klügerová popisuje Terezín jako „stáj, která patří k jatčím“.⁵³ Když Presser označuje Terezín nejen jako bránu do Osvětimi, ale také jako propust k plynovým komorám, odkazuje tak na terezínský výraz „šlojska“, jenž vznikl

z německého slova die Schleuse (tj. propust) a jímž bylo označováno místo, kde probíhalo evidenční a administrativní odbavování transportů po jejich příjezdu či před jejich odjezdem, které je vždy zmiňováno především v delších svědeckých zprávách.

Jak nejasný se na počátku šedesátých let 20. století jevil Presserovi stav informací s ohledem na transporty do Terezína, je zřejmé z následující poznámky, kterou přičinil k jednomu transportu v září 1943: „*Pak v materiálu straší vlak z 14. září 1943, i k němu existují seznamy se jmény (těch, kteří do něj byli určeni). Z tohoto vlaku, který Westerbork skutečně opustil, vystoupilo v Bergen-Belsenu (z nákladních vagonů) těch 305 osob určených do Terezína, kam mělo být 281 z nich údajně dopraveno 25. ledna 1944, a z nich 71 údajně přežilo. V tomto ohledu jsme již na jiném místě vyjádřili pochybnosti.*“⁵⁴

Presserova pochybnost není dána chybějícím materiálem, protože seznam jmen tohoto transportu byl zjevně k dispozici; Presser však nedokázal přimět tato jména, aby promluvila. Každý výrok k tomuto transportu proto musí být formulován v podmiňovacím způsobu. Rekonstrukce dějin zde ztroskotává. Přesto jsou to hlasy mrtvých, které chce historik Jacques Presser přimět ve svém díle *Ondergang* k řeči. V rozhovoru s Philo Bregsteinem k tomu uvedl: „*Ale jedno je jisté: když člověk tak jako já pracoval skoro patnáct let v dokumentaci, je nepřetržitě konfrontován s mrtvými, s hlasy mrtvých. Protože já čtu ty hromady papíru, útržky, čtu dopisnice vyhozené z vlaku, čtu ty nemnohé zprávy z Westerborku, čtu obžaloby, žaloby, dopisy, to hrozné o těchto lidech. Čtu to a přede mnou to prakticky nikdo nečetl a po mně půjde celý ten krám do archivu a pravděpodobně po tom už neštěkne pes. Tehdy jsem si uvědomil, že jedním z úkolů historika je [...] propůjčit hlas mrtvým. Mrtví musí mít možnost promluvit, a když jim člověk mluvit zabráni, pak zemřou dvakrát.*“⁵⁵

V tomto pojetí historiografie se historik stává překladatelem hlasů mrtvých. Psaní dějin se tak stává posláním a misí, což je východiskem Presserova zobrazení dějin, které se v posledních desetiletích dočkalo intenzivní kritiky.⁵⁶ Je jisté, že toto pojetí daleko překračuje hranice vědecké práce s prameny a přivlastňuje si interpretační prostor, který s hlasy mrtvých vytváří nejistý terén. Vedle toho je Presserův názor ohledně archivu a archivního materiálu zarážející. Odpovídá popisu archivu jako místa zapomnění. Tento popis ale zároveň Presser odůvodňuje a legitimuje tím, že funguje jako překladatel pramenného materiálu, že propůjčuje hlas mrtvým. Nicméně i když Presser celé roky četl „hromady papíru“ a poznámky z archivu, je to jeho hlas, který hovoří. Přesto je archiv právě v souvislosti s holocaustem odkázán vedle svědeckých prohlášení, která již jsou součástí transformace události, na tento hlas interpretace. Pouze na základě takových transformací a interpretací je možné otevřít „obecný systém formování a transformování výpovědi“ (Foucault). Tento systém

nebo – abychom si vypomohli dalším foucaultovským pojmem – diskurs představuje rámec nutný k tomu, aby bylo vůbec možné podat o holocaustu zprávu.

Poslední kapitolu knihy *Ondergang* nazval Presser *Moord* (Vražda); už první věta knihy zní: „*Tato kniha obsahuje příběh o vraždě.*“⁵⁷ Teprve ve větě následující konkretizuje tuto vraždu jako vraždu masovou. Tento jemný rozdíl je důležitý proto, že za více než 100 000 zavražděných nizozemských Židů stojí více než 100 000 jednotlivých vražd. Presser však klade důraz na to, aby napsal jak dějiny těchto jednotlivých vražd, tak dějiny vraždy masové; z toho vyplývá jeho nesmírné soustředění na egodokumenty. V tomto rámci lze také chápat jeho odmítání kontextu. Jistým způsobem odráží jeho koncept absenci kontextu, která je charakteristická pro rané svědecké výpovědi.

RUTH KLÜGEROVÁ – AUTOBIOGRAFICKÉ VYPŘÁVĚNÍ

I když se Presser zdráhá vytvořit koncept širšího kontextu vyhlazení nizozemských Židů, přesto se mu daří zpracovat narativní rámec pro vyprávění dějin holocaustu. Jak bylo zmíněno v úvodu, vyjadřuje se řada spisovatelů nanejvýš kriticky vůči možnostem historiografie zachytit či vylíčit události pravdivě.

Kriticky se vyjadřuje mj. literární vědkyně Ruth Klügerová k přeměně historiografické sběrné činnosti v muzeální činnost ve své autobiografii *weiter leben. Eine Jugend*, jež v češtině vyšla pod názvem *Poslední stanice život*. Klügerová se narodila v roce 1931 ve Vídni, jako dítě zažila anšlus Rakouska v březnu 1938 a následující eskalaci antisemitismu, jež vyústila až do pronásledování a vyhlazování Židů. Zobrazení událostí z perspektivy dítěte jí dovoluje vnímat konkrétní situaci bez přikrašlování, bez zlehčování nebo připodobnění k vysvětlitelné realitě, tedy k postoji, který je připisován dospělým. V roce 1943 byla spolu se svou matkou deportována do Terezína, v roce 1944 do takzvaného terezínského rodinného tábora v Osvětimi, odtud pak dále do Christianstadtu, pobočky tábora v Groß-Rosenu. Po takzvané evakuaci Christianstadtu se jí během jedné zastávky podařilo uprchnout z pochodu smrti. Klügerová napsala svou autobiografii teprve na začátku devadesátých let 20. století. V porovnání s *prohlášeními* uloženými v NIOD se tedy jedná o relativně pozdní dokument o holocaustu. Proto bych se chtěla zabývat otázkou, zda lze v autobiografickém textu Klügerové najít stopy těchto raných svědeckých výpovědí a egodokumentů a zda je pro ni na základě výše popsaných východisek vytvořených svědeckými výpověďmi a historiografií možné nejen podat o své zkušenosti zprávu, ale zprostředkovat i něco navíc. Abychom se ještě jednou vrátili

k Foucaultovi, vyvstává otázka, zda již může Ruth Klügerová využít „obecný systém formování a transformování výpovědí“.

Klügerová nejprve odkazuje nejen explicitně na skutečnost, že je k dispozici řada knih lidí, kteří přežili koncentrační tábory, ale také na to, že takové texty působily na „naše myšlení“. „Bylo by nesmyslné, kdybychom se pokoušeli ukázat koncentrační tábory tak, jak vypadaly. Ale je téměř stejně nesmyslné, když se pokoušíme popsat je slovy, jako by nás nic neoddělovalo od doby, kdy tábory ještě existovaly. Možná že to ještě dokázaly první knížky po válce. Byly to knihy, které tenkrát nikdo nechtěl číst, ale právě tyto knihy změnily naše myšlení, takže dnes nemohu psát o lágrech, jako bych byla první, kdo o nich píše, jako by nikdo o nich předtím nevyprávěl [...]“.⁵⁸

Ačkoliv Klügerová nemůže ve své autobiografii časový a prostorový odstup od Terezína a Christianstadtu jednoduše ignorovat, udává v pokračování právě citované věty důvod, aby ve formování a transformování výpovědí pokračovala: „[...] jako by každý, kdo tohle čte, o nich nevěděl už tolik, že si určitě myslí, že toho už bylo příliš, a jako by se z nich už nevytěžilo maximum, politicky, esteticky a také pro vznik kýčů.“⁵⁹ Pochybování o věděni a kritika myšlení ve vztahu ke koncentračním a vyhlazovacím táborům, které Klügerová na tomto místě vyjadřuje, mohou být vnímány jako její východisko pro psaní autobiografie, v níž z velké části píše právě proti tomuto domnělému věděni.

Klügerové autobiografie má proto význam přinejmenším právě v tom smyslu, že její líčení Terezína a koncentračních a vyhlazovacích táborů je stále přerušováno zkušenostmi předtím a potom, resp. zkušenosti z vídeňských let a později z roků v USA se prolínají se zkušenostmi v koncentračních a vyhlazovacích táborech. V jejím líčení vlastního příběhu netvoří léta izolace ve Vídni i čas strávený v Terezíně a v koncentračních a vyhlazovacích táborech žádný diskurs, nevymezuje se (jako Presser, který tak ve svém historickém díle činí na kolektivní úrovni) vůči době před a po. Struktura její autobiografie není důsledně vedena přísnou chronologií, nýbrž místy: „Ano, a teď se přesto pokouším psát o něčem, pro co hledám pojmenování, o určitém místě v době, která už není. Chtěla jsem nazvat své vzpomínky zastávky a bez zábran navazovat na jména těch míst. Až teď, na tomto místě, si kladu otázku: jaképak zastávky. Vždyť já patřím k těm, kteří nikde dlouho nepobývali. Opakovaně jsem ztroskotávala, a proto jména těch míst pro mne znamenají tolik jako pilíře mostů vyhozených do povětří. Vlastně si ani nemůžeme být jisti, zda tu mosty vůbec byly; je možné, že si je budeme muset teprve vymyslet, a může se také stát, že ty pilíře, ač vymyšlené, budou přese všechno nosné. Začneme tím, co zůstalo: jmény těch míst.“⁶⁰

Jak se ukázalo, jsou to opět místní jména, podle nichž historikové krátce po skončení druhé světové války strukturovali rané svědecké dokumenty, buď zdůrazněním v textu nebo pozdějším podtržením při zpracování dokumentů. Místní jména se stala mj. právě na základě této historické

činnosti synonymy pro holocaust. Jsou to však jména, nikoliv dění, která charakterizují věděni o holocaustu, ne zkušenost s ním. Co zůstalo, nejsou místa, ale místní jména. Klügerová pochybuje o nosnosti, nebo jinak řečeno, o vypovídací síle těchto místních jmen, která svými vlastními výpověďmi znovu nachází, objevuje a označuje.

Ruth Klügerové se v jejím vypořádání se s dějinami, resp. s jejím vlastním příběhem zjevně jedná o formování výpovědí, a nikoliv o rekonstrukci míst. V tomto ohledu je přímo neomylnou komentátorkou: „Jistě, do bývalých lágrů také přicházejí lidé ne proto, že by je poháněla turistická zvědavost nebo senzacechtivost. Kdo si však myslí, že tam něco našel, ten to už nejspíš měl v zavazadle.“⁶¹ Klügerové kritika se nevztahuje až tak dalece na skutečnost, že – podle její formulace – jsou s sebou přinášena „zavazadla“ emocí, ale na to, že tyto emoce jsou bez jakékoliv reflexe přeneseny na muzeální zpracování bývalých koncentračních a vyhlazovacích táborů. Jedním z mála, který podle Klügerové navštívil Osvětim s vědomím odstupu, byl přeživší osvětimský vězeň Peter Weiss: „[...] to, co si přivezl s sebou, spatřil v nové konstelaci, a ta se jmenuje památník a návštěvníci, co může být vzdálenějšího od konstelace vězení a vězeň?“⁶² Přesně vzato šlo o to oprostít nalezené muzeálně zpracované místo od historicky konstruovaného místního jména a zároveň místní jméno opět připsat pozměněné konstelaci místa.

V Klügerové autobiografii se stále prolínají doby a místa, jejím konceptem není jen vyjmutí jedné části. Přesto bych se ráda zaměřila především na její zobrazení Terezína. Líčení její vlastní zkušenosti s terezínským ghettem předchází zpracování do jisté míry diferencovaného postoje, připravuje do určité míry diferencovanou podobu textu tím, že Terezín umisťuje do historického kontextu a ve vztahu k Terezínu problematizuje pojem ghetto. Klügerová píše: „Duch dějin si často dovoluje špatné vtipy na účet Židů, například že pevnost Terezín byla postavena zrovna Josefem II., císařem, který v Rakousku zahájil židovskou emancipaci [...]“.⁶³ Následně uvádí argumenty, proč nelze připustit, aby byl Terezín nazýván ghettem, což je označení pocházející od nacionálních socialistů: „Ale je zřejmé, proč je označení nevýstižné. Ghetto, v běžném významu slova, nebylo vězeňským táborem pro odvezené lidi, nýbrž městskou částí, v níž bydleli Židé. Terezín naproti tomu byl stáji, která patřila k jatčím.“⁶⁴ Přesto však bezprostředně následuje toto diferencující konstatování: „V Osvětimi-Birkenau jsem věděla, že jsem v koncentračním táboře.“⁶⁵ Je zarážející, že se podobné srovnání nachází ve svědecké zprávě F. Rothgiessera: „Přízračný život. Zcela zvláštní. Bylo to úplně odlišné od Westerborku, to byl tábor. V Terezíně bylo všechno úplně jiné.“⁶⁶ Nejasnost definice Terezína pokračuje po více než šedesát let.

Klügerová ve své autobiografii předchází každé podobě sentimentu, identifikace a nereflektovaného čtení, tzn. každému domnělému věděni a mínění, než napíše: „Terezín – to pro mě byli lidé, mnoho lidí, ti především.“

Videň, ze které jsem přišla, ta byla onou nemocniční zahradou, představovala osamění a odloučenost mých posledních měsíců.“⁶⁷ Klügerová na tomto místě odvozuje „snesitelnou“ stránku Terezína od nesnesitelnosti Vídně. Také zde je líčen zřetelně ambivalentně; to však tkví nikoliv v obtížnosti kategorizace, ale v identifikaci Terezína jako „mezistanice“. V raných svědeckých prohlášeních je Terezín implicitně nebo explicitně rovněž popisován na základě srovnání s Westerborkem, Osvětimí nebo jinými koncentračními nebo vyhlazovacími tábory. To určitým způsobem platí také pro Klügerovou; ta však svým mnohvrstevnatým zobrazením Terezína odmítá především často prezentovanou představu, že „Terezín vlastně nebyl tak zlý“.⁶⁸ Klügerové zobrazení Terezína se neustále pohybuje mezi dvěma extrémy: „Terezín jsem milovala jakousi podivnou láskou“ a „Terezín jsem nenáviděla“.⁶⁹ Přesto (stejně jako u již citované poznámky „Terezín – to pro mě byli lidé“) zůstává v pozadí konstatování „Terezín jsem milovala jakousi podivnou láskou“ naprosto převrácený svět; v jehož důsledku pak lze vnímat ghetto, jakým byl Terezín, ještě jako „snesitelné“: „Devatenáct nebo dvacet měsíců, které jsem tam prožila, ze mne udělaly společenskou bytost – z bytosti do sebe pohroužené, uzavřené, vnitřně ustrnulé, s níž snad už bylo zatěžko navázat kontakt. Vě Vidni jsem trpěla různými tíky, symptomy neurózy; v Terezíně jsem je překonala díky kontaktům a přátelstvím a rozhovorům. [...] Musím přece jen dát za pravdu té manželce mého kolegy – Terezín nebyl tak zlý. Ale jakým právem to říká ona? Vždyť všechno, co přicházelo od Němců, bylo absolutní zlo, a to jsme si dávali jen my sami, vězni.“⁷⁰

Přestože Klügerová akceptuje hodnocení Terezína německou manželkou jejího kolegy, reaguje vzápětí na právě evokovaný „pozitivní“ popis těmito slovy: „Terezín jsem nenáviděla, močál, žumpa, ani rozpráhnout ruce člověk nemohl, aby nenarazil na souseda. Mraveniště, po kterém se šlapalo. Když mě představují někomu, kdo byl také v Terezíně, tak se stydím za tuto pospolitost, spěšně ujišťuji, že jsem tam ke konci války už nebyla, snažím se co nejrychleji ukončit rozhovor, abych se vyhnula případné nabídce sounáležitosti. [...] Náležet k bezmocnému lidu, který je střídavě arogantní a pak zase tak sebekritický, že to hraničí s nenávistí k sobě. Neumět žádný jazyk kromě toho jediného, jímž mluví ti, kteří tímto lidem opovrhují. Nemít možnost se učit jinému jazyku. Být postižen zákazem učit se čemukoliv, podniknout cokoliv. Jak vyprázdněný život.“⁷¹

Terezínské „období“ Klügerová uzavírá návštěvou tohoto místa po uplynutí několika desetiletí. Je jí umožněn přístup k budově, v níž byly ubytovány děti, jde na půdu, kde poslouchala Leo Baecka: „Pak jsem se toulala ulicemi, kde si hrály děti, viděla jsem mezi nimi své přízraky, rýsovaly se zřetelně a jasně, ale byly průhledné, jak to u duchů bývá a jak to má být; ty žijící děti, pořízkové, tu pobíhaly a hlučely. A já, uklidněna, šla pryč. Z Terezína se nestalo muzeum koncentračního tábora. Bylo to městečko, kde žijí lidé.“⁷² I s rizikem, že si s sebou na návštěvu Terezína poveze své přízraky, je zře-

telně vidět, že Klügerové jde o to, aby dala minulosti prostor v přítomnosti, prostor, který je ve formě muzea vyloučen.

Pokud se vrátíme k otázkám položeným v úvodu této části studie, lze konstatovat, že v autobiografii R. Klügerové můžeme najít zřetelné stopy raných svědeckých výpovědí, a sice na jedné straně v ambivalentním zobrazení Terezína a na straně druhé především ve struktuře textu orientované podle místních názvů. Svým vyprávěním Klügerová zároveň prolomuje – metaforicky řečeno – historiografickou stavební konstrukci, o jejíž nosnosti pochybuje. Tato pochybnost však odkazuje na mezitím vzniklý diskurs, který vědomě nesleduje. Ačkoliv jsou proti zvláštnímu postavení holocaustu nejen v rámci historiografie, ale i v kulturních vědách opakovaně vznášeny námitky, nedochází v tomto ohledu k žádné změně. Právě proti tomuto vymezení píše Ruth Klügerová ve své autobiografii přímo radikálním způsobem. Holocaust není žádnou vymezenou částí jejího líčení, nýbrž vtéká mnohvrstevnatě a mnohotvárně do zobrazení zkušenosti před převzetím moci nacionálními socialisty v Rakousku a po osvobození. S tímto rozšířením svých výpovědí překračující hranice činí Klügerová krok směrem ke sdělení zkušenosti holocaustu. Klügerové promluva překračující hranice ve vztahu k rozdílným výpovědním systémům se však definitivně odklání od zdánlivé normality, která byla zčásti vytvořena v rámci rozhovorů vedoucích k raným svědeckým výpovědím, aby zajistila komunikaci, resp. fungování systému otázek a odpovědí.

V narativním i v historickém ohledu poukazují jak velmi rané, tak pozdější dokumenty k Terezínu na obtížnost srovnání. Zatímco Westerbork, Osvětim, Ravensbrück nebo Bergen-Belsen mohou být jednoznačně identifikovány jako „tábory“, zůstává kategorizace Terezína i nadále nejasná. Ačkoliv i v raných dokumentech bylo poukazováno na to, že označení Terezína za „ghetto“ je vědomě zavedeným eufemismem ze strany nacionálních socialistů, nedovoluje zdánlivé srovnání s jinými koncentračními a vyhlazovacími tábory charakterizovat Terezín jednoduše jako tábor. Obtížnost zařazení nelze zcela odvozovat z funkce Terezína jakožto „mezistanice“, protože např. i Westerbork byl takzvaným průchozím táborem. Přesto předjímají raná svědecká prohlášení pozdější diskusi. Dominantní linie otázek se vždy zaměřovala na příjezd a další transport, na životní okolnosti, na vztah mezi různými skupinami vězňů, týrání ze strany SS a na otázky týkající se přežití a smrti. Terezín, z něhož většinou následovala cesta do dalšího koncentračního či vyhlazovacího tábora, se stává místem, kde bylo přežití možné a kde to bylo v porovnání s těmito koncentračními tábory „jiné“. Historicky viděno se Mauthausen, Osvětim a Bergen-Belsen staly ztělesněním nacionálněsocialistických „továren na smrt“, vedle nichž se kvůli povstání dostává pozornosti pouze varšavskému ghettu. Tato diskuse se projevuje např. u Jacquese Pressera; ten se ve svém líčení vyhlazování zabývá na prvním místě Osvětimí, Terezínu

vymezuje prostor bezprostředně před podkapitolou nazvanou „Návrat zpět“. Tímto zařazením sugeruje, jistě neúmyslně, že z Terezína bylo možné vrátit se zpět. Toto zařazení *de facto* sice souhlasí ve vztahu k vyhlazovacím táborem, možnost přežít však neznámá, že Terezín nepředstavoval pro internované Židy zcela zvrácenou životní situaci. Ostatně Ruth Klügerová se ve své autobiografii obrací mj. také proti podobě normalizace neakceptovatelného, která z možnosti přežití vyvozuje závěr, že byl možný nějaký – i když jen přibližně – akceptovatelný život. Dát proto Terezínu odpovídající „jméno“ i nadále zůstává úkolem historického a narativního bádání, při němž by měly být zkoumány ještě podrobněji rané svědecké výpovědi.

Závěrem bych chtěla zdůraznit, že rozdílné počátky transformování faktů nutně neimplikují chronologii, která v tomto příspěvku vyplynula z výběru různých dokumentů. Zpracování soupisů – jak bylo vylíčeno v úvodu – však nepředstavuje pouze shromáždění faktů, nýbrž se také opírá o nutnost sepsat proti nevěděni ve vztahu k holocaustu archiv, který by sloužil jako základ pro vyprávění příběhu.

Z němčiny přeložila Magda Veselská

Poznámky

- 1) „Ik wil door de wereld trekken en met eigen ogen gaan zien en met eigen oren gaan horen hoe het allen vergaan is, die wij hebben laten gaan“, in: Etty Hillesum, *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum 1941–1943*, Haarlem – De Haan 1981. – Všechny citace z nizozemštiny převedla do němčiny autorka studie. Při překladu do češtiny jsem vycházela z překladu do němčiny, pro srovnání a přesnost však v poznámkách ponechávám originální citace v nizozemštině – poznámka překladatelky.
- 2) Viz Hannah Arendt, *Social Science Techniques and the Study of Concentration Camps*, in: Hannah Arendt, *Essays in Understanding. 1930–1954. Formation, Exile, and Totalitarianism*, k vydání připravil Jerome Kohn, New York 1994, s. 232–247, zde s. 242. Arendtová na tomto místě odkazuje na sbírku zpráv polských přeživších ze sovětských koncentračních táborů, která vyšla pod titulem *The Dark Side of the Moon*, New York, 1947.
- 3) Viz Imre Kertész, *Die Unvergänglichkeit der Lager*, in: Imre Kertész, *Eine Gedankenlänge Stille, während das Erschießungskommando neu lädt*, Reinbek 1999, s. 41–53, zde s. 42.
- 4) Ruth Klüger, *weiter leben. Eine Jugend*. Göttingen 1992; Ruth Klügerová, *Poslední stanice život*, Praha 1997, do češtiny přeložila Františka Faktorová.
- 5) „... that catalogs the traces of what has been said, to consign them to future memory“, in: Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz: The Witness and The Archive*, New York 1999, s. 143.
- 6) Viz Michel Foucault, *Archeologie věděni*, Praha 2002, s. 199.
- 7) Spolu se „systémem vypovídání“ se do hry dostává také „systém toho, co říci nelze“, který zaujímá významnou roli zejména v souvislosti s holocaustem: viz mj. Jean-François Lyotard, *Heidegger und die Juden*, Wien 1988; Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz*, New York 1999; Hayden White, *The Fictions of Factual Representation*, in: Angus Fletcher (ed.), *The Literature of Fact*, New York 1976, s. 21–44.
- 8) Srovnej Aleida Assmann, *Kanon und Archiv – Genderprobleme in der Dynamik des kulturellen Gedächtnisses*, in: Marlen Bidwell-Steiner, Karin S. Wozniig (ed.), *A Canon of Our Own? Kanonkritik und Kanonbildung in den Gender Studies*, Innsbruck 2006, s. 20–34, zde s. 23.
- 9) Jacques Derrida, *Dem Archiv verschrieben. Eine Freudsche Impression*, Berlin 1997, s. 9 (zdůraznění textu zachováno).
- 10) Srovnej J. Derrida, *Dem Archiv verschrieben*, s. 11.
- 11) Tamtéž, s. 35.
- 12) Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Říšský institut pro dokumentaci války, RIOD) byl až do roku 1999 podřízen Ministerstvu školství, kultury a vědy. V roce 1999 došlo k jeho provázání s Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Královská nizozemská akademie věd), a tím i ke změně názvu na Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Srovnej <http://www.niod.nl>, 25. dubna 2007.

- 13) Na domovské stránce NIOD se poukazuje na to, že se nizozemský ministr vyučování, umění a věd v londýnské exilové vládě Gerrit Bolkestein již na konci března 1944 obrátil na nizozemské obyvatelstvo s výzvou, která je zaznamenána také v deníku Anny Frankové: „Milá Kitty, včera večer mluvil ministr Bolkestein na stanici Oranje o tom, že po válce má vyjít sbírka deníků a dopisů z té doby. Samozřejmě se hned všichni vrhli na můj deník.“ Viz *Deník Anny Frankové*, Praha 1992, s. 170, záznam z 29. března 1944. Srovnej <http://www.niod.nl>.
- 14) Srovnej Boaz C o h e n, *Bound to Remember – Bound to Remind*, in: Johannes-Dieter S t e i n e r t, Inge W e b e r - N e w t h (ed.), *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. Proceedings of the first international multidisciplinary conference, held at the Imperial War Museum London, 29–31 January 2003*, Osnabrück 2005, s. 290–300.
- 15) Srovnej Regina G r ü t e r, *Een lijst met namen van krijgsgevangenen is niet een stuk papier*, in: *Historisch Nieuwsblad* 2006, červen, s. 46–52. Grüterová ve svém článku odkazuje na četné kanceláře a organizace, které byly zřízeny bezprostředně po skončení druhé světové války v Nizozemí, aby se věnovaly pátrání po osobách a poskytování informací. V roce 1946 sloučilo Ministerstvo sociálních věcí odpovědnost za repatriace, pátrání po pohřešovaných osobách a poskytování informací v Informační kanceláři Nizozemského červeného kříže, tamtéž, s. 49.
- 16) Na rozdíl od sbírky „protokolů“ židovských přeživších (Collectie Westerbork, Protocollen) vychází sbírka „údaje reprezentantů“ (Collectie O.R., Opgave Representanten) obsahující svědecké výpovědi politických vězňů nebo členů odbojových skupin ze standardního dotazníku. Srovnej Archief het Nederlands Rode Kruis (Archiv Nizozemského červeného kříže, dále jen ANRK), Den Haag, Collectie (sbírka) O. R., Opgave Representanten, archiefblok nr. 12, a Collectie Westerbork, Protocollen.
- 17) „Naar ik verneem bent U behouden in Nederland teruggekomen. Het is de taak van bovengenoemde Afdeling die gedeporteerden Joden op te sporen, die nog niet zijn teruggekeerd. Indien zij niet meer in leven zijn, zal getracht moeten worden zekerheid te verkrijgen waar en wanneer zij zijn overleden.“ – Tímto oddělením bylo „Joods Recherchewerk“ (Židovská pátrací služba) v rámci vyřizovací kanceláře (Afwikkelingsbureau Concentratiekampen).
- 18) „1. Met welke trein bent U naar het buitenland gedeporteerd? (datum). 2. In welke kampen (op welk tijdstip?) bent U geweest?“, in: ANRK, Collectie Westerbork, Protocollen.
- 19) Tamtéž.
- 20) „Ik ben er zeker van, dat ook U Uw medewerking in het algemeen belang zult willen verlenen, door onderstaande vragen zo spoedig en nauwkeurig mogelijk te beantwoorden en wel op dit vel briefpapier en onder gebruikmaking van ingesloten vrij-couvert. Indien U zelf familieleden mocht missen en zoeken, zal ik gaarne trachten U te helpen. Vermeldt U dan iedere persoon op een apart briefje.“ Tamtéž.
- 21) „...dat deze bij de Wét geregelde bevoegdheid volstrekt niets bijzonders is, nl. op één lijn is te stellen met bijv. de bevoegdheid van de Justitie en de Politie in het algemeen om in rechtszaken en gerechtelijke onderzoeken getuigen te dagvaarden. Bij nadere overweging zult U ongetwijfeld inzien, dat de gedachte, dat hiertegenover voor persoonlijke rechtsverkrijging dwang op de Minister zou kunnen worden uitgeoefend, een absurditeit is.“ Srovnej ANRK, Collectie Westerbork, Protocollen, Aanvr. Nr. 633, dopis od J. van Vosse pro E. F. – G., 22. ledna 1950.
- 22) Srovnej B. C o h e n, *Bound to Remember – Bound to Remind*, s. 290–300.

- 23) Srovnej Lionel R i c h a r d, *Auschwitz und kein Ende*, in: Manuel K ö p p e n (ed.), *Kunst und Literatur nach Auschwitz*, Berlin 1993, s. 23–30, zde s. 27.
- 24) Příklad tohoto násilného vztažení věci na jejich skutečnost lze najít v textu Jeana Améryho. Viz Jean A m é r y, *An den Grenzen des Geistes*, in: Jean A m é r y, *Jenseits von Schuld und Sühne. Bewältigungsversuche eines Überwältigten*, Stuttgart 1977, s. 18–45, zde s. 35 („Die Mauern stehn sprachlos und kalt, im Winde klirren die Fahnen, murmelte ich assoziativ-mechanisch vor mich hin. Dann wiederholte ich die Strophe etwas lauter, [...] versuchte dem Rhythmus nachzuspüren und erwartete, daß das seit Jahren mit diesem Hölderlin-Gedicht für mich verbundene emotionelle und geistige Modell erscheinen werde. Nichts. Das Gedicht transzendierte die Wirklichkeit nicht mehr. Da stand es und war nur noch sachliche Aussage: so und so, und der Kapo brüllt ‚links‘, und die Suppe war dünn, und im Winde klirren die Fahnen.“). „Zdi stojí němá a studená, ve větru řinčí vlajky, mumlal jsem si pro sebe asociativně mechanicky. Pak jsem sloku zopakoval o něco hlasitěji, [...] pokusil jsem se vypátrat rytms a očekával jsem, že se dostaví emocionální a duchovní model, který jsem měl po léta spojený s touto Hölderlinovou básní. Nic. Báseň už skutečnost netranscendovala. Stála tam a byla už jen věcnou výpovědí: tak a tak a kápo řve ‚doleva‘, a polévka je řídká a ve větru řinčí vlajky.“)
- 25) „Niet in alle gevallen wordt medewerking ondervonden, omdat de mensen, of geen tijd hebben, of niet meer herinnerd willen worden aan de tijden die zij in kampen doorbrachten, oftevel bang zijn te veel te vertellen.“ Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (dále jen NIOD), Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1125 (H. Ottenstein, 3^e kwartaal, Onderzoek Westerbork voor RvO, 3^e October 1946).
- 26) „De voeding in Sakrau was niet slecht, er werd niet veel geslagen. Wij mochten onze eigen kleding houden, doch van het tweede transport werd alles afgenomen.“ NIOD, Collectie Gevangenis en Kampen – deelcollectie Westerbork, Judendurchgangslager, 250i, inv. no. 1037 (Verklaring Max Fürst, 24. ledna 1947, s. 1).
- 27) „Bij de selecties werden alle zieken eruit gehaald, omdat die toch niet meer konden werken en men door hen te doden, het schaarse eten kon sparen.“ NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1026 (Verklaring Kurt Israel, 27. ledna 1947, s. 4).
- 28) Srovnej Anna H á j k o v á, *Transporty z Nizozemí a Terezín*, in: *Terezínské studie a dokumenty 2002*, s. 145–202, zde s. 146.
- 29) „Ik ben getrouwd met Rosa Gottschalk-Strauss, geboren op 25-2-11 te Bochum. Wij hebben een kind Renee, geboren 21 Juni 41 te Westerbork. In April 1940 werden mijn vrouw en ik naar WESTERBORK overgebracht, aldaar zijn wij gebleven tot 4 September 1944. Op dezen dag zijn wij tezamen met ons intusschen geboren kind naar THERESIENSTADT vervoerd. – Ik ben alleen op 1 October 44 (tweede transport) naar AUSCHWITZ overgebracht. Mijn vrouw en kind zijn, zoover ik gehoord heb, met het vijfde transport (vrouwen en kleine kinderen) naar Auschwitz overgebracht. Ik heb nooit meer iets van hen gehoord.“ NIOD, Collectie Kampen Algemeen, 250d, inv. no. 771 (Verklaring Erich Gottschalk, 16. února 1946).
- 30) Ve školním projektu gymnázia Petrinum v Dorstenu zpracovaném ve spolupráci s Židovským muzeem Vestfálska (Jüdisches Museum Westfalen), v němž je portrétován také Erich Gottschalk, se nacházejí mírně odlišné údaje k takzvanému přeřazení do Westerborku. Gottschalk je citován jednou výpovědí datovanou přibližně rokem 1950: „Nach dem Einmarsch deutscher Truppen am

10. Mai 1940 kam ich sofort am nächsten Tag in ein deutsches Lager in Holland, nämlich Westerbork.“ („Po vstupu německých oddílů 10. května 1940 jsem se okamžitě následujícího dne dostal do německého tábora v Holandsku, totiž do Westerborku.“) Srovnej *Jüdische Lebenswege des 20. Jahrhunderts in Westfalen*, vyhledáno 25. dubna 2007.
- 31) „[...] op 5 Augustus 1943 ben ik vrijwillig naar Westerbork vertrokken, waar ik tot 4 September 1944 gebleven ben. In deze tijd gingen 3 Transporten naar Theresienstadt en Bergen-Belsen.“ NIOD, Collectie Kampen Algemeen, 250d, inv. no. 735 (Verklaring Louis van Emden, 4. září 1945).
- 32) „Ik ging op 4 September naar Theresienstadt. Wij werden in veeuwagons vervoerd, die reis duurde ongeveer 2 1/2 dagen. In Theresienstadt werd ons alles afgenomen. Wij hebben niets terug gekregen. Wij kwamen in de Hamburger Kaserne. Lagerkommandant was Obersturmfuehrer Rahm, de joods Lageroude was Dr. Epstein. Ik persoonlijk kan niemand opnoemen, die in mijn tijd aldaar is overleden.“ Tamtéž.
- 33) „Er wordt ons slechts verteld, dat wij 6 km verder van Theresienstadt barakken moesten bouwen. Op de station Dresden zijn wij verplicht briefkaarten naar onze vrouwen in Theresienstadt te schrijven, dat wij het goed maakten en dat eten en behandeling prima was. Natuurlijk was van alles het tegendeel juist. Ons transport bestond uit 5000 mannen. In deze dagen gingen nog verdere transporten vanuit Theresienstadt.“ Tamtéž.
- 34) Srovnej Hannah A r e n d t, *Antisemitismus und faschistische Internationale*, in: Eike G e i s e l, Klaus B i t t e r m a n n, *Hannah Arendt. Nach Auschwitz. Essays & Kommentare 1*, Tiamat 1989, s. 31–48. Arendtová odkazuje v tomto eseji na rozdíl mezi propagandistickou lží a fašistickým „ohláváním skutečnosti“. Podstatné na fašistické propagandě podle Arendtové bylo, „že využívala prastary, předsudků plný západoevropský sklon poplést skutečnost a pravdu a činit ‚pravdou‘ to, co do té doby bylo lze označit pouze jako lež“, tamtéž, s. 42.
- 35) „Ik was daar in de Hamburgkazerne. Theresienstadt is een brede stad met grote kazernen. De woningen waren erg smerig en de mensen woonden erg bekrompen met negen mensen in een gewone woonkamer. De kleren lagen op en aan de bedden door gebrek aan berguimte. Het eten was goed geregeld, men kreeg kaarten, waarop de rantsoenen verstrekt werden. Het was echter niet genoeg om verzadigd te worden, maar het was wel smakelijk toebereid.“ NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1107 (Verklaring Hellmuth Horowicz, nedatováno).
- 36) „De Duitsers beloofden ons, dat wij tewerk zouden worden gesteld in Auschwitz. Ik heb nooit kunnen geloven, dat ze de mensen daar vergasten. De moeder van mijn verloofde had mij gezegd, dat wij zouden worden vergast en ik zei tegen haar, hoe kun je nu zo iets denken. Het kwam niet in mij op, dat zo iets kon bestaan.“ Tamtéž.
- 37) „Toen ik dat hoorde, wist ik maar één ding duidelijk, n.l. dat ik van Auschwitz weg moest. Ik hoorde dat er mensen uitgezocht werden voor werk. Wat voor werk ik zou moeten doen was me helemaal gelijk, ik moest weg uit deze hel.“ Tamtéž.
- 38) „Na drie weken kwamen de oproepingen; alle mannen beneden de vijftig jaar moesten op transport om te gaan werken. Die gebeurde omstreeks 15 September. Op 30 September zijn wij weggegaan. Wij werden door Dr. Epstein toegesproken, die het volgende tegen ons zei: Jullie gaan werken in de buurt van Dresden, maar blijven onder ‚Verpflegung‘ van ons. De vrouwen konden niet mee, maar die zouden na korte tijd volgen om de was voor ons te doen enz. Wij vertrokken en gingen rechtstreeks naar Auschwitz.“ Tamtéž.
- 39) NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1104

- (Verklaring F. Rothgiesser, 12. listopadu 1947: „Es ist etwas daran. Es hat in Theresienstadt eine neue Lebensform gegeben. Das war die Arbeit. [...] Wer mehr gearbeitet hat, hat mehr bekommen. Es ist aber trotzdem nicht viel gearbeitet. Man konnte sich von der Arbeit drücken und das wurde dann auch mit aller Schleue [sic!] getan. [...] Das Leben in Theresienstadt hat etwas sehr unwahrscheinliches an sich gehabt. Es wurde ein Leben vorgetäuscht wie in einer Stadt. Ein Geisterleben. Ganz seltsam. Es war ganz anders wie in Westerbork, das war ein Lager. In Theresienstadt war alles anders. Es gab Gemeinschaftsküchen, Freizeitgestaltung; was es dort an Konzerte gegeben hat! Für einen grossen Teil waren sie aber lächerlich, die keinen interessiert haben.“).
- 40) K definici Terezína jakožto ghetta či koncentračního tábora srovnej Peter K l e i n, *Terezín: ghetto, nebo koncentrační tábor?*, in: *Terezínské studie a dokumenty 2005*, s. 100–111; Miroslav K á r n ý, *Deutsche Juden in Theresienstadt*, in: *Theresienstädter Studien und Dokumente 1994*, s. 36–53.
- 41) „We konden voor de trein plaatsen bespreken. Wij hebben dus een coupé besproken en kregen kaarten voor coupé 9, wagen 4. We hebben samen gereisd met 6 anderen. Dat lijkt ruim, maar het was een hel, omdat al onze bagage, ook in de coupé moest. Daar moesten wij tussen zitten. Het was ontzettend benauwd.“ NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, 1102 (Verklaring Barend K[ronenberg], 30. dubna 1947).
- 42) Dr. S. A. J. Wachtel byl německý emigrant v Nizozemí, který před svou deportací do Terezína v lednu 1944 zastával funkci vedoucího židovské rady ve Westerborku.
- 43) „Ondertussen keek ik uit naar een baan waar ik veel eten zou kunnen verdienen. Op een goede dag werd er bekend gemaakt, dat er mensen bij de kleine vesting konden werken. Dat was bij de SS. Af en toe werd er wel een klap uitgedeeld. Ik dacht: ‚wat kan me gebeuren?‘ en gaf me op. Daar kreeg ik 100 % Zusatz. Als je als man in die hunderschaft werkte kreeg je nog maar 50 %. Hier kregen we dus een dubbele kaart, terwijl je als je 4 dagen had gewerkt, de 5de dag vrij kreeg en dan toch die 100 % extra ontving.“ Citováno podle dokumentu uvedeného v pozn. 41.
- 44) „Ik wilde niet werken en dacht: ik ga niet voor die idioten met een schep in mijn hand staan.“ NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1102 (Verklaring Sara Kuiper-Springer, 11. června 1947).
- 45) „Als ik ergens geen zin in had, deed ik het niet, dat heb ik steeds weten vol te houden.“ NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1102 (Verklaring Hijman Cozijn, 3. září 1947).
- 46) Anna Hájková interpretuje tento „odbojový“ postoj ve smyslu regresivní sekundární socializace, která byla pro nizozemské Židy jak v ghettu, tak i v extrémní situaci vyhlazovacích táborů charakteristická a historicky podmíněná, srovnej Anna H á j k o v á, *Die Juden aus den Niederlanden im Ghetto Theresienstadt 1943–1945*, magisterská práce, Humboldtova univerzita v Berlíně, 2006, s. 68 an. a 95 an.
- 47) Viz Raul H i l b e r g, *Sources and Their Uses*, in: Michael B e r e n b a u m, Abraham J. P e c k (ed.), *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*, Bloomington 1998, s. 5–11, zde s. 5.
- 48) Raul H i l b e r g, *The Destruction of the European Jews*, New Haven – London 2003 [1961].
- 49) Jacques P r e s s e r, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940–1945*. 2 Bde., 's-Gravenhage 1965.

- 50) J. P r e s s e r, *Ondergang*, s. 526 („...een veelal buitengewoon boeiend en belangrijk materiaal, geheel gekenmerkt door de human touch [...]“).
- 51) Jacques P r e s s e r, *Nacht der Girondijnen*, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels 1957.
- 52) J. P r e s s e r, *Ondergang*, s. 492 an. („Drieërlei typeerde volgens Leo Baeck het ghetto, neen, het concentratiekamp Theresienstadt. Het eerste, het minimum aan levens-mogelijkheid: [...]. Het tweede: al het kwade werd opgeroepen in mensen, in een steeds kleinere ruimte in steeds toenemende mate samengeperst. Het derde: de opeenhoping van zo ver uiteenlopende groepen uit vele delen van Europa, met als gevolg spanningen en tweedracht. Dat was het ghetto – en het was meer dan dat. Het was een van de voorportalen van Auschwitz, een van de ‚sluizen‘ voor de gaskamers.“)
- 53) R. K l ü g e r o v á, *Poslední stanice život*, s. 79.
- 54) J. P r e s s e r, *Ondergang*, s. 497. („Dan spookt er in het materiaal een trein van 14 september 1943; ook hiervan zijn lijsten met namen [van daarvoor voorgestelden] over. Deze trein, uit Westerbork inderdaad vertrokken, liet de 305 voor Theresienstadt bestemden uitstappen in Bergen-Belsen [in goederenwagens], vanwaar zij op 25 januari 1944, ten getale van 281, naar Theresienstadt zouden gegaan zijn, waarvan 71 het zouden hebben overleefd. Wij hebben elders al enige twijfel hieromtrent geuit.“)
- 55) Viz Philo B r e g s t e i n, *Gesprekken met Jacques Presser*, Amsterdam 1972, s. 125. („Maar één ding is zeker: als je zoals ik zo'n jaar of vijftien in die documentatie hebt gewerkt, word je continu geconfronteerd met de doden, de stemmen van de doden. Want ik lees die paperassen, die vodjes, ik lees die nog uit de trein geworpen briefkaarten, ik lees die schaarse berichten uit Westerbork, ik lees die aanklachten, die klachten, die brieven, dat verschrikkelijke van die mensen. Ik lees het en voor mij heeft praktisch niemand het gelezen en na mij gaat de boel een archief in en zal er vermoedelijk geen haan ooit meer naar kraaien. Toen is in mij het bewustzijn ontwaakt dat een van de taken van de historicus [...] is de doden stem te verlenen. De doden moeten kunnen spreken en als men hen het spreken belemmert dan sterven ze tweemaal.“)
- 56) Srovnej např. Ido de H a a n, *Na de ondergang. De herinnerung aan de Jodenvervolging in Nederland 1945–1995*, Den Haag 1997; Conny K r i s t e l, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging*, Amsterdam 1998.
- 57) J. P r e s s e r, *Ondergang*, s. 1 („Dit boek behelst de geschiedenis van een moord.“).
- 58) R. K l ü g e r o v á, *Poslední stanice život*, s. 76.
- 59) Tamtéž, s. 76–77, zdůraznění v textu V. Zanglová.
- 60) Tamtéž, s. 77.
- 61) Tamtéž, s. 73.
- 62) Tamtéž.
- 63) Tamtéž, s. 78.
- 64) Tamtéž, s. 78–79.
- 65) Tamtéž, s. 79.
- 66) NIOD, Collectie G & K – deelcollectie Westerbork, 250i, inv. no. 1104 (Verklaring F. Rothgiesser).
- 67) R. K l ü g e r o v á, *Poslední stanice život*, s. 80.

- 68) Tamtéž, s. 82.
- 69) Tamtéž, s. 98–99.
- 70) Tamtéž.
- 71) Tamtéž, s. 99–100.
- 72) Tamtéž, s. 100.